

MAROS ANDOR:
A CENZÚRA

MAROS ANDOR:

A CENZÚRA

A haladó eszmék üldözésének
története

Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig

NÉPSZAVA KÖNYVKIADÓ

BEVEZETÉS

A cenzúra teljes történetét megírni hatalmas munka volna, de talán a reá fordított idő és fáradság nem is állana arányban az eredménnyel, mert valóban gyakran igen silány fércmunkákat is cenzúráztak, ehhez kétség nem férhet. Bennünket azonban most nem is ez érdekel. Céлом éppen az, hogy rámutassak a cenzúra pusztító, gondolateltipró munkájára, a cenzúra folytán a gondolat- és véleménynyilvánítás elfojtására.

Itt főleg azokról a munkákról lesz szó, melyek a haladást kívánták szolgálni, azonban a cenzúrai intézmények „jövoltából” kellő időben nem láthattak napvilágot.

A társadalom fejlődésében a gazdasági tényező a döntő, de mellette érvényesülhet igen sok ideológia is, így többek között az irodalom, mely Engels szerint is jelentősen hat a társadalomra. Ha tehát nem is az eszmék és gondolatok irányítják a társadalmi fejlődést és ha túlzott jelentőséget nem is tulajdoníthatunk nekik, nem szabad azonban elfelejteni, hogy a történelmi materializmus szerint az ideológiák vissza is hatnak és hátráltatólag is befolyásolhatják az alépítményt.

Az uralkodó osztályok nemcsak, hogy mindig üldözték a haladó gondolatot és akadályozták annak terjedését, hanem igyekeztek a maguk érdekeinek megfelelő eszméket is belevinni a köztudatba.

Ennek a folyamatnak történeti és társadalomtudományi fejtegetése egész külön tanulmány anyagát ölelné fel.

Most röviden csak annyit, hogy az uralkodó osztályok a történelem folyamán mindig éberen gondoskodtak arról, hogy a nem a maguk képére formált eszmét elvessék és ez az, ami a fejlődés akadályává vált, az ideológiák hátráltatólag befolyásolták a fejlődést. A haladó, fejlődő gondolatot megsemmisíteni pedig a cenzúra és ehhez hasonló gátló intézkedések feladata volt. Az uralmon levők jól ismerték a gondolat erejét, harcoltak is ellene és igyekeztek mindenkép megakadályozni a továbbterjedését.

A forradalomtól, a változástól való félelem irányította a cen-

zúra minden szigorú lépését. Mintha a gondolat és vélemény elfojtása volna az egyetlen eszköz a forradalom meggátlására. Az, hogy a nyomtatott betűnek, az eszmének akkora hatalmat tulajdonítottak, hogy drákói intézkedések egész sorozatával kellett el-lene küzdeni, az az eszmének, a gondolatnak, a nyomtatott betűnek valóban hallatlan nagybecsülését jelentette.

A gondolat útja mindig tövises volt. A szabad véleménynyilvánítás elé az uralmon levők mindenkor akadályokat gördítettek. „Amióta az a bizonyos görög bölcs ökröket áldozott az isteneknek, valahányszor új igazságot fedezett fel, azóta retteg minden ökrör, ha új gondolat van születőben”. (Börne.)

A történelemből tudjuk, hogy a gondolkozók igen gyakran inkább börtönt, vértanúságot szenvedtek, de kitartottak elveik és eszméik hirdetése mellett.

A közlés vágya benne él minden egyes emberben. Ahogy a szerelmes eldadogja érzéseit szíve választottjának, úgy van a gondolkodó ember is, gondolatait, nézeteit, eszmevilágát közölni akarja felebarátaival és menthetetlenül elsikkad, ha erre nincsen módja, ha közlési alkalom nem áll rendelkezésére. A gondolatok közlése, a vélemény szabad megnyilvánulása elé az uralmon lévő osztályok elnyomó szervei igyekeztek mindig akadályokat gördíteni a legrégebb időktől napjainkig. Azonban nemcsak akadályokat gördítettek, hanem gyakran teljesen lehetetlenné is tették a haladottabb eszmék hirdetését. Egyes korszakok és egyes népek irodalmának, filozófiájának története a vértanuk egész sorozatával vált egyenlővé.

Könyvemben nagy súlyt helyezek a magyar vonatkozásokra, – a cenzúra történetének magyarországi szakaszára. Segítségükre kívánok lenni azoknak, akik a haladás magyar fáklyavívóinek nyomdokait kutatják.

Maros Andor.

I. RÉSZ

1.

Sokrates mérgepoharától az inkvizícióig

Halálbüntetés, bebörtönözés, száműzetés jutottak legtöbbször oszállyrészüil azoknak a gondolkodóknak, akik messzebb mertek nézni koruknál, akik haladó eszméket próbáltak papírra vetni. Vannak történeli korszakok egyes népek, államok történelében, amidőn az uralkodó osztályok terrorja, az egyház is nemkülönbén, teljesen lehetetlenné tett minden néven nevezendő olyan megnyilatkozást, amely ellentétben állt a közkeletü felfogással. A Cézárook korában pl. oly nagy volt a politikai terror, hogy a legnagyobb gondolkodók kénytelenek voltak hallgatni és önmagukba temetkeztek. Ilyen időkben elsikkadtak a szüületőben lévő eszmék.

Kr. előtt az ötödik században Protagoras görög bölcselető istenkáromlás vétsége miatt fogták perbe és minthogy bünösnek találák őt, száműzetésre ítéltek Athénből. Maga Protagoras ekkor a tengerbe fulladt, könyveit pedig a nyilvános piacon herolddal megégettették. „Az istenekről sem azt nem mondhatom, hogy léteznek, sem azt, hogy nem léteznek. Nem egy oka van annak, hogy képtelenek vagyunk ennek megállapítására. Ilyen okok többek között a kérdés homályos volta és az emberi élet rövidsége.” (Protagoras.)

Sokratest, Kr. e. 399-ben ugyancsak az állami istenek el nem ismerése, valamint az ifjúság félrevezetése miatt törvény elé idézték s mint ismeretes, halálra ítéltek. Az első vád, melyet felhoztak ellene, a szofistákkal való azonosítása volt, hogy tanai, valamint egész tevékenysége veszedelmes az államra.

Azokról, akik halálra ítéltek, mert félték az igazságtól, írja Platón:

„Szégyenletes, hogy a népet ne a gondolkodók, hanem a szónokok vezessék, akik úgy kongatják beszédeiket, mint valami réz-

üstöt. Ezek az üstök addig bongnak, míg valaki csak rá nem teszi a kezét...”

Papinianus Aemilius híres római jogász Kr. u. 212-ben véropadon végezte életét, mert nem volt hajlandó Caracalla császár testvéryikosságát védelmezni.

Aelius Saturninus-t néhány merészebb verse miatt a capitoliumi hegyről vetették le, Pacunianus-t a börtönben fojtották meg, Scaurus-t pedig egyik tragédiája miatt Tiberius császár íteltette halálára.*

Lucius Annaeus *Seneca* bölcsészt Claudius császár Kr. u. 41-ben Corsica szigetére számkivetette, ahonnan csak nyolc év múlva térhetett vissza. Aztán Néro nevelésével bízták meg, miután pedig kegyvesztett lett az udvarnál, visszavonult magányába. Később azzal a váddal illették, hogy részese volt a Piso-féle összeesküvésnek és így Néro parancsára Kr. u. 65-ben önkezével volt kénytelen életének végét vetni.

Epiktetos stoikus bölcsésznek Kr. u. 90-ben Domitianus császár parancsára el kellett hagynia Itáliát és ott is halt meg a száműzetésben.

Titus Labienus római történetírót, Augustus császár idejében köztársasági érzelmekkel vádolták meg, ezért aztán írásait nyilvánosan elégették. Az író maga pedig e fölötti szégyenében és elkeseredésében öngyilkosságot követett el. *Ovidius-t* szintén Augustus császár száműzette a Fekete-tenger partjára. A száműzetés valódi oka még ma sincs kétségtelenül kiderítve. Ovidius hiába könyörgött kegyelemért, sem Augustus, sem Tiberius nem kegyelmezett meg neki. Constanzában, száműzetése helyén halt meg. A városban 1886-ban szobrot állítottak emlékének.

A kereszténység uralomra jutásától kezdve a legtürelemtebb vallás volt. Könyörtelenül tiport el minden olyan megnyilvánulást, mely ellentétben állt az egyház érdekeivel. Az idők folyamán aztán voltak enyhébb-szigorúbb periódusok is. Az inkvizíció justizmordjai jól ismertek.

Az állam jól felfogott érdeke minden egyes alattvalójának érdekeivel azonos. Az lenne tehát természetes, hogy a társadalomellenes elemek megnyilvánulásait nem engedik szóhoz jutni. A történelem tanúsága szerint azonban ép azokat az eszméket és véleményeket nyomták el és irtották-pusztították,

* Tiberius kora nem volt túlságosan kedvező a szabad véleménynyilvánításra. Súlyosan elítélték Cremutrus Cordus-t, Cassius Severus-t, emiatt aztán a történetírók nem merték megírni a valóságot, ezért van az, hogy éppen a diktátor-zsarnokok életére és korára vonatkozó feljegyzések távolról sem adhatnak tiszta képet.

melyek az összesség, a társadalom javára kívántak megszólalni, melyeknek társadalom javító tendenciájuk volt. Oly eszméket nem engedtek napvilágra igen gyakran, melyek későbbi korszakokban közhellyé váltak és olyan gondolkodókat ítéltek el halálra, enyhébb esetben börtönre, akiket az utókor piedesztálra emelt ép azért, mert javukra szolgált. Az előző korszakok üldözöttjei így váltak aztán az utókor hőseivé, mely halálával emlékezett meg róluk, szobrot emelt nekik és emlékeztetébe véste őket. Egykori üldözőik, cenzoraik, bírái azóta rég a feledés homályába merültek, de az üldözöttek neve és eszméje örökké él és hatni fog. Platóntól Spinozáig, Galileitől, Giordano Brúnótól Voltaireig, Diderot–Rousseau és másokon keresztül hosszú utat tettek meg a gondolat mártírjai.

Róma városa Giordano Bruno kihült máglyája helyén felállított szobor talapzatára a következőket vésette: „A század, melyet előre látott, emléket emel e helyen, hol egykor a máglya fellobogott”.

Legjobb talán John Stuart Mill találta fején a szöveget: „a vélemény elhallgattatásánál a tulajdonképpeni rossz az, hogy az egész emberiség megrövidül, az is, akinek más a véleménye, de mégjobb az, akivé ugyanaz. Ha a vélemény helyes, az embereknek nem nyílik alkalmuk arra, hogy a tévedést az igazsággal helyettesítsék. Ha pedig téves, akkor elvesztik az alkalmat arra, hogy az igazságról valószerű és élénkebb képet kapjanak a téves eszmével való szembeállítás révén”. (Mill: A szabadságról.) Nem az a veszélyes t. i., ha vitatkoznak, hanem az, ha egyik vagy másik felet elhallgattatják. A való igazságot csak úgy lehet megismerni, ha minden részét védi valaki, és azt a védőt meg is hallgatják. Az a szólásmondás, hogy az igazság az üldözésekkel szemben mindig diadalmaskodik, teljesen tarthatatlan nézet, mert az üldöztetés, ha nem is semmisítette meg teljesen, de sokszáz évre elnyomta az igazságot. Az üldöztetés hallgattatta el Bresciai Arnoldot, Savonarolát, az albigeneket, a valdenseket, a lollhardokat, a huszitákat és még Luther fellépése után is az üldöztetés, ahol kitartóan végezték, megfelelő eredményeket ért el. A protestantizmust Spanyol- és Olaszországban, Flandriában teljesen kiirtották. Ha Mária királynő történetesen tovább él, vagy Erzsébet hamarabb meghal, Anglia is hasonló sorsra jut. A római birodalomban is ki lehetett volna irtani az egész keresztény mozgalmat, ha az üldöztetés nem alkalmilag történt volna, hanem huzamosan és állandóan. „Szentimentalizmus, mely szerint az igazságnak megvan az az ereje, hogy dacoljon a börtönnel, a máglyával és hogy ez az erő a téves eszmében nincs meg.” (J. Stuart Mill: id. m.)

II. Fülöp uralma alatt kiadott rendelet szerint az elítélt vétkes vagyonának negyedrésze a feljelentőt illette meg, továbbá az 1588-ban kiadott rendelet halállal fenyegette meg a tiltott könyvek vevőit, olvasóit és eladóit is. Természetesen évről évre szaporodtak a tiltott könyvek jegyzékei. Elgondolható, mily következményei voltak az ilyen rendeleteknek oly népnél, mely az autódafében gyönyörködni tudott és azt hitte, hogy hasznos szolgálatot tesz, ha oly embereket jelent fel, kik felvilágosítani iparkodtak. Ezért mindenkép azon voltak, még a legocsmányabb eszközök árán is, hogy a vádlottat elítéljék és vagyona az ő kezükre jusson.

Tájékozódásul még megemlítem a következőket: Az inkvizíció által Valdez működése idején megfenyített és elítéltek között voltak: 1. Börtönőrök, akik tízévi gályarabságra lettek elítélve, mert néhány fogolynak megengedték, hogy azok egymással társalogjanak. 2. Szabad személyek, mert azt állították, hogy a fajtalanság nem halálos véték. 3. Néhány olyan személy, akik kiszabadulva az inkvizíció börtöneiből, elbeszélték azokat a kegyetlenségeket, melyeket ott férfiakon és nőkön egyaránt elkövettek. 4. Egy szevillái tanácsos azért, mert kijelentette, hogy a zöldcsütörtökön az oltárra fordított nagy pénzüsszegeket hasznosabban lehetett volna sok szegény család segélyezésére fordítani és hogy az ilyen áldozat bizonyára az istennek is jobban tetszett volna. (V. ö.: Llorente és Gallois: A spanyol inkvizíció története.)

A spanyol inkvizíció áldozatainak száma 1481-től 1808-ig a következőképpen oszlik meg:

1. elevenen elégették: 34.658;
2. in effigie megégették: 18.049;
3. gályarabságra vagy tömlőre ítélték: 288.214; összesen tehát: 340.921. (Llorente-Gallois: A spanyol inkvizíció története.)

Torquemada 1480-1520 között egyedül Sevillában 4000 embert égettetett el, börtönbe pedig ugyanez idő alatt majd 30.000 embert juttatott.

Az inkvizítorok kegyetlenségére gyakran fellázadtak az emberek és agyonütötték őket. Azonban mindenkor kegyetlenül megbosszultak a lázadásokat.

A máglyára ítélték száma aránylag nem volt nagy. Az eretnekeket^f a máglyán sohasem irtották volna ki. Azonban az üldözésnek volt egy sokkal hatásosabb módja: keresztshadjáratot indítottak olyan vidékek ellen, ahol eretnekek éltek és ott tömegesen pusztították őket.

A XII. században Délfranciaország Európának legcivilizáltabb országa volt. Ekkor jöttek a keresztések és amit ezek még el nem

pusztítottak, azt borzalmas módon elpusztította utánuk az inkvizíció. Nyomukban tönkrement ország maradt, amelynek minden ipara és kereskedelme elpusztult... A civilizáció korai hajtása, amely oly sokat ígérően jelent meg, hogy Európa népeinek megmutassa a haladás irányát, elpusztult és így Itáliáé lett a reneszánsz megteremtésének dicsősége... (V. ö. Lea: Az inkvizíció.)

„Két évszázadon át (1340–1540) Itália városai olyan termést produkáltak művészetben, tudományban és irodalomban, aminőt a régi Athén fénykora óta nem látott a világ. De amikor Itália Spanyolország uralma alá került, s el kellett viselnie a katolikus visszahatás vallási szigorát, szent inkvizícióval s az eltiltott könyvek indexével; egyszerre szűk mederbe szorult az olasz képzelet széles, gazdag áradata, amely oly hatalmasan és oly hosszú ideig öntötte el a világot; beteges, misztikus érzés fogta el a teremtő kor erőteljes férfiaságának helyét”. (Fischer: Európa tört. I.)

1500-tól kezdve inkvizítorok és spanyolok már Olaszországban is gondoskodtak róla, hogy nagy szellemek vagy többé ki ne fejlődhessenek, vagy valami módon elpusztuljanak. (Burckhardt: A renaissancekori műv. Olaszországban.)

Gibbon szerint Diocletian uralma alatt a keresztényüldözés áldozatai kb. kétezerre tehetők, huszonötödrésze azoknak, akik V. Károly alatt Németalföldön életüket veszítették vallásuk miatt és éppen ugyanaz a szám, mely Spanyolországban egyedül Torquemada elnöklete alatt égettetett el a szent inkvizíció által. (Asbóth: A szabadság.)

Ekhardt (1260-1329) Aquinói Tamás tanítványa, Párizsban, Kölnben tanít, majd a pápai felfogással ellentétbe kerülvén, tanait az egyház eltiltja. Ekhardt tana u. i., a miszticizmus, már nem skolasztika, ami pedig az egész középkorak elfogadott általános világszemlélete volt. Még Aristotelest is tilalom alá vetették. 1215-ben a párizsi követ megtiltotta a tanítóknak, hogy Aristoteles tanait előadják.

Occam Vilmost XXII. János pápa elfogatta és börtönbe vetette.

Rogerius Bacon-t 1257-ben az egyház „modern” nézetei miatt eltiltja a anitástól. IV. Kelemen pápa azonban felkarolja, az o felhívására írja meg főműveit.

A pápa halála után megint üldözés alá veszik. Végül is hitelenség és varázslat vádjával tíz évi fogsággal büntetik.

Erzsébet uralma alatt Angliában keresztényellenes tanok miatt három-négy embert égettek el, köztük Francis Kett-et, aki a cambridgei Corpus Christi Collegének volt egyik előadója.

Ramus Péter, kinek az volt főtörekvése, hogy a bölcséletet

szabaddá tegye a teológiától, mint a szent Bertalan-éj áldozata fejezte be életét.

Ramust 1543-ban kiadott *Dialektika* és az *Aristoteles-szel* foglalkozó vitairata miatt az egyetem elítéltette, I. Ferenc pedig eltiltotta a bölcsészet tanításától. Párizsból 1561-ben el kellett menekülnie, mert Calvin hívévé szegődött. Ismételen visszatért – míg végül is a szent Bertalan-éjszaka áldozata lett.

1546-ban a velencei követ V. Károly udvarából visszatérve a következőket jelenti: „Hollandiában és Frieslandban több mint harmincezer embert öletett meg hóhér által, az anabaptisták kövéteése miatt”.

Spanyolországban Torquemada ideje alatt nyolcezernyolcszáz embert égettek el.

A hitüldözés valódi átka azonban az, hogy azok, akiket testileg megkíméltek, lelkileg annál többet szenvedtek, mert el kellett titkolniuk nézeteiket, életüket folytonos és lealacsonyított tettetésben kellett eltölteniök. Ha az embereket így kényszerítik gondolataik eltitkolására, megszokják, hogy tettetés által biztosítsák magukat és csalás által nyerjék meg a büntetlenséget, így lesz a csalás naponkénti szükség, a tettetés az élet mindennapi kenyere.

Abaelard Péter műveit, II. Ince pápa 1140-ben mint eretnek-írásokat indexre tetette.

Dante-t, amikor a pápai hatalom Olaszországot meghódította, 1302-ben Firenzéből száműzték, mert a köztársasági párt egyik vezető embere volt. Ezméit azonban mégsem adta fel, hitében meg nem ingott, mint számkivetett fejezte be életét.

Dante élesen kikelt az egyház világalami törekvései ellen. A *Divina Commediában*, amit szintén száműzetésben alkotott, korának két pápáját a pokolban helyezte el, akik Szent Péter szavai szerint „síromat a vér és szenny pöcegödrévé változtatták”. Tetteik miatt még az ég is pirult. De általában politikai ellenfelein alapos bosszút áll a *Commediában*. A pokolba jutnak és ott szenvednek, bűnhődnek, mégpedig legsúlyosabban a politikai bűnösök, azok, akik nem voltak hű szolgálói a köztársasági pártnak és elárulták az eszmét.

A spanyol egyház a *Divina Commedia-t* az inkvizíciónak adta át.

Petrarcát egy bíboros vádjai alapján varázslás miatt vették üldözőbe – talán mert túlságosan belemerült Vergilius tanulmányozásába.

Epikurus tanai a legszigorúbb tilalom alatt állottak. Ha valakit történetesen epikureizmus vádjával illettek, nem kerülhette el az inkvizíció büntető kezét.

A könyvnyomtatás kezdeti idején még Martialis fellelhető összes példányait is összeszedték, hogy máglyán elégethessék.

XXII. János pápa 1317-ben megtiltotta a vegytan tanulmányozását. Ha valaki még e tilalom ellenére is betekintést szerzett a természet dolgainak s az érzéki világgal foglalkozó gondolatok körébe, kemény üldözést kellett elszenvednie. Vagy azzal vádolták, hogy mint boszorkánymester vagy boszorkány eretneskedik s az ördöggel cimborái s így, vagy pedig máskép, erőszakkal a halálba kergették. (V. ö.: Dodel: Mózes-e, vagy Darwin?)

Az újkori cenzúra

Az újkori cenzúra a könyvnyomtatás feltalálásával és elterjedésével majdnem egykorú. Bár meg lehet állapítani, hogy ebben a korban Erasmus művei tudós berkekben már rég igen széles körben el voltak terjedve. Később jöttek csak rá, hogy az uralmon lövők részére kellemetlen könyvek megjelenését megakadályozzák. Erasmus és hasonló szerzők művei azonban mindaddig is a dogmák alól való felszabadulás eszméit terjesztették és nagyban hozzájárultak a haladáshoz. Bár Erasmus még nem a nagytömegek írója, de nyíltan és kíméletlen gúnnyal támadja a skolasztika maradványait, az összes elavult eszméket, a tekintély elvét, a papság úton-útfélen tapasztalható visszaéléseit. Erasmusban a katolikusok nem bíztak, mert azon a véleményen voltak, hogy tulajdonképpen a reformáció malmára hajtja a vizet, ezzel szemben a reformátusok csalódtak benne, minthogy sokkal többet vártak tőle.

Később az egyház indexre tette műveit.

Erasmus nem vegyült bele a napi politikába, mint híve és barátja, Ulrich von Hütten, aki otthagya a jólétet, nemcsak tollal, de fegyverrel is harcolt az eszméért. Minthogy írásaiban egyaránt támadja a papokat, nemeseket, zsarnokokat, természetesen igen sok volt az ellensége. Menekülni kénytelen Sickingen lovaggal együtt, aki kisenemesi felkelést szít a főurak és városi polgárok ellen, részt vesz a harcokban. A mozgalmat leverik, Sickingent megölik, Huttennek ismét menekülni kell.

A klasszikus tudományok tanulmányozását az ó-irány hívei, a skolasztikusok bűnnek tartották. Az ellentét a két áramlat között, (skolasztikusok és humanisták) nőttön-nőtt. Nyílt harcra azonban csak a Reuchlin-ügy miatt került sor.

A zsidók ellen ezidőtájt a kölni dominikánusok heves kiroha-

nást intéztek, azzal vádolván őket, hogy a Talmudban a keresztény vallást támadják. Reuchlin, aki nemcsak a latin és görög nyelveket tanulmányozta, hanem a zsidót is, 1512-ben a zsidó könyvek mellett foglalt állást, miáltal magára vonta a dominikánusok haragját. Hitelenséggel vádolták, mire ő tudatlannak nevezte ellenieit. Végül is az inkvizíció pert indított Reuchlin azon műve ellen, melyben a Talmudot védelmezte. Az egyetemek Reuchlin ellen, a humanista iskola pedig mellette foglalt állást. Leghevesebben Hütten Ulrich avatkozott a vitába és jórészt az ő szatirikus iratának (Ismeretlen emberek levelei) köszönhető, hogy a küzdelem a humanisták győzelmével végződött. A pápa a könyvet eltiltotta. Az irat 1515–17-ben jelent meg. Hütten egy erfurti humanistával, Crotus Rubianussal együtt szerkesztette.

Erasmus büszkén regisztrálhatta, hogy az eddig egyedül uralkodó skolasztika mindinkább háttérbe szorul és a humanizmus képviselői kerülnek be az egyetemi tanszékekre. Hütten boldogan állapítja meg: „Oh! Század, a tanulmány virágzik, a szellem ébred, öröm élni.” Be fog bizonyulni, hogy öröme túlkorai volt.

Erasmus francia fordítóját, Berquin-t a Sorbonne teológusai vették üldözőbe és Erasmus hasztalanul járt közbe, máglyán égették meg. (Erasmus magyar fordításban már a XVI. században megjelent.)

Vanini 1584 táján született. Európa különböző városaiban megfordult és mindenütt vitába szállt az atheistákkal. Vitaközásaival azonban magára vonta az inkvizíció figyelmét. Az atheisták ellen írt műveiben pedig úgy védelmezte őket, hogy az többet használt, mint ártott nekik. 1516-ban jelent meg Párizsban „A természetnek, a nalandók királyának és istenének csodálatos titkairól” című munkája. Ebben nyíltan állást foglal az egyház tanai ellen és kifejezést ad szabadgondolkodásának. Csakhamar el is fogták és a parlament elé került, ahol mint eretneket, atheistát és az ifjúság megrontóját 1619-ben máglyahalálra ítélték, de előzőleg a nyelvet is kitepték.

Machiavelli (1469-1527), amidőn a Mediciek 1512-ben visszatértek Firenzébe elvesztette hivatalát, sőt be is börtönözték és kegyetlen tortúrának vetették alá. Később Firenze mellé vonult vissza és a kényszerű magányban írásra adta magát. Leghíresebb munkája a „Principe” (A fejedelem) csak 1532-ben látott napvilágot Rómában.

Giordano Bruno-t, 1600-ban az inkvizíció arra ítélte, hogy lehetőleg irgalmasan és vérontás nélkül végezzék ki. A gyakorlatban e? annyit jelentett, hogy elevenen kell megégetni. Olyan tanokért

végezték ki, melyeket már Epikurus jóval előbb hirdetett és melyeket a modern tudomány is elfogad.

Brúnónak azért kellett meghalnia, mert a skolasztikát, a középkor convenciónális filozófiai rendszerét merete bírálni. Éles bonckés alá veszi Arisztotelészt és hadat üzen minden dogmatikus felfogásnak.

Az inkvizíció törvényszéke előtt is bátran kimondja: „Tanítom, hogy van egy végtelen világegyetem, a végtelen isteni mindenhatóságnak műve. Mert nem tartom méltónak az isteni jósághoz és mindenhatósághoz, hogy csak ezt az egy véges világot teremtette légyen, holott még számos mást is képes teremteni. Azt mondom tehát, hogy számtalan világ van, hasonló a földhöz. Ezt úgy, mint Pythagorasz, oly csillagnak tekintem, amilyen a hold, a többi bolygó és más csillagok. Mindezeket az égi testeket világoknak tekintem, számukat számtalannak és együttvéve a végtelen térben egy végtelen egyetemes természetet, a végtelen világegyetemet alkotják.”

Campanellát (1568-1639) a Napállam című utópisztikus regény szerzőjét az inkvizíció hamarosan üldözőbe vette. A szerző a Napállam-ban egy humanisztikus alapon felépült államot ír le. A Nápolyban uralkodó spanyolok Campanellát 1599-ben börtönbe vetették, ahol huszonhét évig raboskodott.

Campanella is azt fejtegeti, amit azóta Marx mondott ki legvilágosabban, hogy a filozófiát a társadalom megváltoztatására, jobbátételére kell felhasználni.

Campanella nemcsak írásban és szóban hirdeti nézeteit és eszméit, de beleavatkozik a politikai küzdelmekbe is

Az első cenzúrahivatalt Berthold mainzi választófejedelem állította fel szűkebb hazájában. Ez 1486-ban történt és a választófejedelem neve azóta már bizonyára a feledés homályába merült volna, ha ezen elvithatatlan érdeme nélkül távozik az élők sorából. Az első cenzúrendeletek szerint már súlyos pénzbírsággal, kiközösítéssel sújtották azokat, akik bármily könyvet előzetes engedély nélkül mertek kinyomatni. De ugyanígy büntették azokat is, akik tiltott könyveket olvastak vagy terjesztettek.

Bajazid szultán még tovább ment. 1483-ban egyenesen megtiltotta a könyvnyomatást, mégpedig drákói szigorral, halálbüntetés terhe mellett. Ő már a magzatot is megfojtotta. Birodalmában az eredmény nem is maradt el.

VI. Sándor pápa 1501-ben kiadott bullájával honosította meg a sajtócenzúrát. Már ezt megelőzőleg is, 1479-ben, történtek arra irányuló intézkedések, hogy minden könyvtermék fölött felügyeletet gyakoroljanak. 1515-ben X. Leó pápa arra kötelezte a püspökö-

két és az összes inkvizitorokat, hogy minden nyomtatásra kerülő kéziratot olvassanak át és ha abban eretnek-gyanús nézeteket találhatnak, úgy irtsák ki azokat. Már ugyan Zachariás pápa is (741-752) a „téves tanok örök szégyenére” egy iratnak, mely a szentek tisztelete ellen íródott és szt. Bonifác terjesztette fel, elégetését rendeli el. A példát természetesen Zachariás pápa utódai sűrűn követték.

IV. Sixtus pápa teljhatalommal ruházta fel Köln városát, hogy a hit és vallásellenes iratok nyomtatói, vásárlói ellen a legszigorúbban járjon el.

VIII. Ince pápa az 1487-ben kiadott bullájában minden nyomdást arra kötelez, hogy a hozzákerülő kéziratokat nyomtatás előtt egyházi cenzúrának nyújtsák be. 1559-ben IV. Pál pápa már összefoglalást is nyújt az egyház által kárhozottat könyvekről. Kiadatja a tiltott könyvek jegyzékét – ez az első kiadása a római Indexnek.

Az index meglehetősen szigorúan van összeállítva. Felsorolja a büntetéseket, melyekkel az egyház a tiltott könyvek olvasóit sújtja; felsorolja azon szerzőket, kiknek összes munkái tilosak és azokat, akiknek csak egyes művei lettek eltiltva.

Az Indexet 1561-ben IV. Pius pápa, némi enyhítéssel, de pótlásokkal újra kiadta. Ez az index azóta negyvenszer jelent meg újabb és bővített kiadásban. Mindenkor alkalmazkodott természetesen az idők követelményeihez és figyelemmel kísérte az újabban megjelent műveket.

Caraffa 1543-ban elrendelte, hogy a jövőben minden, úgy régi, mint új tartalmú könyvet csak az inkvizíció hozzájárulásával lehet kinyomtatni. A vámhivatalokat egyben utasították, hogy semmiféle kéziratot, vagy nyomtatott könyvet ne juttassanak el mindaddig a címzetthez, amíg azokat az inkvizíciónak be nem mutatták.

A szabadgondolkodókat Caraffa idejében különösen keményen üldözőbe vették. Csupán a pusztta gyanú is elég volt arra, hogy valakit vizsgálati fogságra vessenek, amit aztán borzalmas tortúra követett. A gyanúsítottat legtöbbször máglyahalállal büntették. A gondolkodó emberek ebben a korban általában fogságban, vagy máglyán végezték életüket, vagy pedig a legjobb esetben külföldön kerestek menedéket.

Caraffa a „szent hivatalt” Rómában börtönnel, bilincsekkel és válogatott kínzószerszámokkal rendeztette be. Főéivé az volt, hogy hit dolgában nem szabad várakozó álláspontra helyezkedni, hanem mingyárt az első gyanú alkalmával teljes buzgalommal kell eljárni. Nem szabad tekintettel lenni a vádlott bármily magas állására sem. Eretnekekkel szemben pedig lealázó mindenfajta türelem.

Vége volt a vélemény szabadságának, amely eddig annyi ki-

váló gondolkodó fő számára lehetővé tette a szabad megnyilvánulást. Bíborosok, püspökök is eretnység gyanújába estek és^menekülni, kivándorolni voltak kénytelenek. A világi szervek pedig az üldözők rendelkezésére állottak. Rómában spanyol minta szerint, ünnepélyes külsőségek mellett vitték máglyára az „eretneket”. Az autodafé-k virágkorszaka volt ez. (V. ö.: A pápák története. Marcali: Világtörténelem.)

Németországban 1529-ben honosították meg a cenzúrát. Chieregali bíboros már 1522-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen azt követelte, hogy minden egyházi engedély nélküli nyomtatványt vessenek tüzre és úgy azok kinyomatóit, mint terjesztőit a legszigorúbban büntessék meg. Még radikálisabb volt a bajor hercegek rendelete. Ők minden könyvet kitiltottak, miáltal a lutheri eszméket is távol tudták tartani birodalmuktól.

Habsburg Ferdinánd szigorú rendeleteivel („az eretnek könyvek nyomtatói s terjesztői vízbe fojtandók, könyveiket pedig el kell égetni”) a reformáció terjedését teljesen meg tudta akadályozni.

Ebben az időben panaszkodik bizonyos Stöckel Wolfgang lipcsei könyvnyomtató, hogy úgy neki, mint társainak éhen kell vésniök, mert nem szabad olyan könyvet kiadni, ami kelendő volna. Felpanaszolja továbbá, hogy míg a határon túl a nyomdászoknak bőven van munkájuk és keresetük, a lipcseiek odáig jutottak, hogy egyesek napszámosmunkára adták magukat, hogy éhező családjukat el tudják tartani.

Nürnbergben 1524-ben Hergott könyvnyomtató mester segédeit súlyos börtönre ítélték, mert titokban Münzer Tamás iratát nyomtatták ki. De a mestert is utolérte könyvkiadói végzete, sajtávétség miatt lefejezték.

1548-ban V. Károly német császár csodálkozással állapítja meg, hogy az eddig hozott rendeletek dacára, napról-napra szaporodnak a vallásellenes könyvek, iratok és képek. Az augsburgi birodalmi gyűlés tehát most már nemcsak a könyvnyomtatóknak helyezi a legszigorúbb büntetéseket kilátásba, hanem még az olvasóközönséget is megfenyegeti. Akinél tiltott könyvet találnak, vonassék kérdőre, hogy honnan szerezte, ha pedig nem akarja bevallani: vonják kínpadra.

V. Vilmos bajor herceg 1580-ban elrendelte, hogy akinél tiltott könyvet találnak, olyan szigorúan büntessék meg, hogy halatára mindenki megrémüljön. A halottakat sem hagyta békében. Akinek hagyatékában tiltott könyvet találnak, ott az örökösöknek kellett bűnhődniük, mintha a könyv az övék lett volna.

Franciaországban már 1629-ben XIII. Lajos rendelete szerint

az országban észlelhető erkölcstelenség oka a könyvnyomtatás terjedésével függ össze, miért is az összes nyomdászok igen szigorú utasításokat kapnak. Állam- és társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó munkákat csak a király előzetes engedélyével lehetett kiadni. A rendeletet később még szigorították.

1660-1756-ig összesen 869 nyomdász, szerző és könyvkereskedő került sajtóvétség miatt a Bastille-ba. (Novak: A nyomdászat története.)

1694-ben Lyonban, Tambault nyomdászsegédet és Larcher könyvkötőinast akasztották fel, öt társuk kivégzését pedig egyelőre elhalasztották. Az volt ellenük a vád, hogy XIV. Lajos szerelmi viszonyait tárgyaló röpiratot nyomtattak ki és terjesztették. Cailloué nyomdász özvegyét, minthogy az ő nyomdájában állították elő az inkriminált nyomtatványt, bebörtönözték, és a börtönben fejezte be életét. II. Henrik király rendelete értelmében a hivatalos engedély nélküli könyvnyomtatásért halálbüntetés járt.

Angliában Erzsébet uralma alatt tilos volt az engedély nélküli könyvnyomtatás. Könyvsajtót csak Londonban volt szabad felállítani. A biblia kinyomtatása és terjesztése talán sehol sem járt oly súlyos következményekkel, mint Angliában, a XVI. század folyamán. A tilalmat főleg katolikus részről vették szigorúan. Ebből az időből származik egy főpap szájába adott, szállóigévé vált mondat: „ki kell irtani az egész könyvnyomtatást, mert különben az fog bennünket kiirtani.”

VIII. Henrik az egyházi hatóságok engedélye nélkül semmiféle könyvet nem engedett be az országba, később pedig már a belföldön kiadott könyveket is előzetes cenzúrának vetette alá. A királyi hatalom ebben az időben Angliában egyformán sújtotta úgy a pápa, mint a reformáció híveit. Ugyanez a VIII. Henrik végeztette ki Morus Tamás-t is, a nagy angol társadalombölcselet, 1535-ben. Nem ugyan „Utópia” című munkája miatt, melyet egyébként Erasmus adott ki 1518-ban, Baselben, hanem mert Morus hű maradt katolikus hitéhez és nem volt hajlandó a király válását törvényesnek elismerni.

Az 1543-ban kiadott új vallásos tantétel értelmében, magánembereknek tilos volt a biblia olvasása.

Tyndal-féle bibliafordítás miatt számos embert hurcoltak ebben az időben máglyára, mert lakásukon megtalálták a tiltott példányt.

Mária királynő 1555-ben haditörvényszék elé állította a királyi engedély nélkül dolgozó nyomdászokat, 1585-ben pedig elrendelte, hogy Oxford, Cambridge és London városokon kívül az egész szigetország területén egyetlen nyomda sem működhet és a

canterbury-i érsek vagy a londoni püspök engedélye nélkül semmiféle sajtóterméket sem volt szabad kiadni.

1643-ban külön bizottságot állítottak fel, mely a könyváru-soknál található tiltott könyveket kutatta fel, a tilalmat megszegő nyomdászokat bebörtönözték, gépeiket megsemmisítették. Megszaporították a cenzorok számát, abban az időben, amikor Milton kelt harcba a cenzúra intézménye ellen.

1662-ben és 1692-ben újabb szigorú sajtótörvények láttak napvilágot. Kegyetlen büntetéseket szabtak ki az angol bírák. 1630-ban Leighton nevű papnak levágták füleit és felhasogatták orrlyukait, tetejébe még 10 havi börtönre is ítélték. Hasonlóképpen járt Prynne jogtudós is. Twyn John nyomdászt pedig 1663-ban felakasztották és aztán még élve levették a bitófáról, levágták a kezét, felmetszették a hasát és belei egy részét a szeme előtt elégetve, végül is a fejét vették s testét felnegyelték. (Novak: A nyomdászat története.)

„A XVI. század végéig még nem volt oly ország, melyben az ember biztonsága a legnagyobb veszélyben ne forgott volna, ha kételyeit kortársai hite ellenében nyíltan kimondani merészelte.” (Buckle: id. m.)

Kopernikus munkája: „Hat könyv az égi pályák forgásáról” 1543-ban jelent meg. Kopernikus tana az eddigi teológiai tételekkel helyezkedett szembe és megvetette az új természettudományok alappilléreit. Indexre is vetették, Luther, Melancton és maga az egyház is. Kétszáz évig maradt a tiltott könyvek listáján, csupán Baselben és Amsterdamban volt mód és lehetőség a kiadására. Kopernikus elvitathatatlan érdeme, hogy megdöntötte az egyház által elfogadott, bibliával egyező, ptolomaios-aristotelesi világfelfogást. Az ő nyomán nyílt meg az ember szeme: a világ végtelen nagyságának tudata. Nem az égi testek forognak a föld körül, hanem csillagászati rendszerünknek a föld csak egy bolygója. A föld maga és benne az ember, aki a biblia tanítása alapján a „teremtés koronájának”⁴¹ képzelte magát, még parányibbá zsugorodott. Valóban nem is lehet csodálkozni azon, hogy a kat. egyház és a protestánsok egyaránt ellene voltak az ilyen tanításnak. És ami a legfőbb: évezredek hitet, évezredek tant döntött halomra.

Kopernikus nyomdokain haladt Kepler, aki sokat javított a mester tételein. Egyébként Kepler sem csillagásznak készült, hanem papnak, de nem léphetett papi pályára, mert mestere tanait vallotta.

Savonarola hevesen kelt ki a világi romlás és egyben az egyház visszaélései ellen. Ostorozta korának politikai és vallási elfajulásait. Törhetetlen híve volt a népek szabadságának, amit mint

isteni jogot követelt Az államot és az egyházat a népfel ségen alapuló teoretikus-republikánus közösségbe akarta egyesíteni. A pápa ítéletére előbb felakasztottak, majd pedig holttestét megégették, 1498-ban.

Marlowe angol költőt szintén ateizmussal vádolták és valószínűleg halálbüntetésre ítélték volna, ha időközben korcsmai veredés alkalmával életét ki nem oltják (1593)

Gahlei-t 1642-ben pörbefogták és a római inkvizíció előtt esküvel kellett megtagadnia Kopermkus „eretnek” tanításait.

Milton 1664-ben a cenzúrendelet megjelenése alkalmával „Areopagitica” című munkájában kimutatta, hogy a cenzúra csökkenti a tanulás vágyát, az igazságot megakasztja, nemcsak annál fogva, hogy már megszerzett képességeinket elfojtja, hanem azáltal is, hogy megakadályozza és hátráltatja azokat a felfedezéseket, amelyeket csak a jövőben tehetnénk úgy az egyházi, mint a világi tudomány terem Milton érvei, melyekkel a sajtó szabadsága mellett száll sikra, messze meghaladják korát

„Aki embert öl, az értelmes lényt öl meg, de ki jó könyvet semmisít meg, az magát az értelmet pusztítja el s az istenség saját megnyilatkozását.”

„A cenzúra nem csupán az emberi értelmén ejtett sérelem, hanem olyan teljesen hiábavaló találmány, mely célját soha sem éri el Meg akarja óvni a szellemeket és a szíveket az erkölcstelenséggel való érintkezéstől, de szem elől téveszti, hogy a rossz szemlélete undort kelt bennünk, sőt gyakran az ellene használandó fegyvert is kezünkbe adj a, szem elől téveszti, hogy a bibliai végzetes almából egyidejűleg szökkent ki, mint ikerpár, a jó, meg a rossz s legre, hogy együtt tenyésznek s nem érhetjük el az egyiket, ha a másikat nem ismerjük... Ha annyira félünk a megfertőzéstől le kell mondanunk a kritikáról, el kell tiltanunk magát a bibliát, mint a pápisták teszik... Nem, lordok és képviselők¹ Nem szabad bebörtönözni a szellemet, elérkezett immár az idő, hogy nyilvánosan lehessen beszélni és írni minden közérdekű tárgyról. Tomboljanak bár egyszerre az összes tanok viharai a földön, az igazság síkraszállt hadd vívjon csatát a tévedéssel Láttá-e valaki valaha, hogy szabad és nyílt küzdelemben az igazságot legyőzték volna?” (Milton id. m.)

„Adjátok meg nekem a lehetőséget a megismerésre – mondja tovább Milton –, a véleménynyilvánításra és arra, hogy szabadon, lelkiismeretem sugallata szerint vallj ám az igazságot és én lemondok minden más szabadságról.”

Milton művet Mirabeau lefordította franciára és 1788-ban némi kihagyásokkal ki is adta

Amily tehetséggel és eréllyel küzdött Milton a sajtószabadság mellett, épúgy védelmezte a vallásszabadságot is, mint a gondolkodás szabadságát A kettő egyébként is szorosan összefügg egymással Milton már akkor híve volt az állam és egyház különválasztásának Szerinte meg az egyháznak sincs joga befolyást gyakorolni a hit megválasztásában, az államnak még kevésbé Az az igazi eretnek, aki vakon követi az egyházat és nem törődik lelkiismeretével A kereszténység tisztán szellemi, ennélfogva nem szabad az állam hatalma alá, de még csak oltalma alá sem helyezni Milntont a restauráció után börtönbe vetettek, műveit elégettek Minden vagyonát elvesztette

Angliában a cenzúrát 1694-ben eltörölték, ami azonban nem jelenti azt, hogy időnként különböző korlátozások és rendszabályozások ne történtek volna

Azok a könyvek, melyeket a cenzúra jóváhagy, mondotta Bacon, csak arra alkalmasak, hogy az idő nyelvét kifejezzek, de a fejlődést semmiképpen sem mozdítják elő

A Robinsón szerzőjét, Defoe-t, 1702-ben bírsággal sújtották, többízben pellengérré állítottak és később börtönbüntetéssel is sújtották, mert egyik röpiratában gúnyos támadást intézett a valósi türelmetlenség ellen

Grotius (1583-1645) holland társadalmi bölcslőt életfogytig tartó börtönre ítélték. Ő Hobbes-szel szemben kimutatta, hogy az egyes népek elkülönített társaságokat alkotnak ugyan, de azért mégsem természetes ellenségek, sőt, hogy még akkor is, midőn ellenségek, meg kell őrizniök valamit abból az emberes érzésből, mely a társadalomnak legfontosabb összekötő kapcsa

„Az egész keresztény világban az ellenségeskedéseknek oly állapotát láttam, amely pirulásra kényszerítené a barbárokat, háborúkat, amelyeket számba nem vehető ürügyek alatt, vagy minden ürügy nélkül indítottak és amelyeket minden isteni és emberi törvényre való tekintet nélkül folytattak, mintha az egyszerű hadüzenet minden büntett kapuját megnyithatná.” (Grotius)

Grotius meggyőző erővel bizonyította be, hogy a háborúnak csak egy igazságos elve van, a védelem joga, viszont korlátai a természetes társulékonyásban és a testvériségben található, melyet a stoikusok bölcselete és a kereszténység egyaránt elvül állítottak fel

A jogtudomány felszabadulása a teológia béklyói alól tulajdonképpen Grotius műve

Bodm (1530-1596), aki teljes jogegyenlőséget követelt minden

vallás számára, maga alig tudott szent Bertalan-éjszakáján elmene-
különi „Köztársaság” című munkáját betiltottak Ebben fejté ki, hogy
az államok kialakulásának és fejlődésének döntő tényezője a föld-
rajzi helyzet és a társadalmi termelési rendszer. Erősen kel ki a
rabszolgaság és minden ellen, ami ezzel összefüggésben van „Ak-
kor fogom elismerni, hogy a szolgaság természetes, mikor majd
az erős, hajthatatlan, gazdag és tudatlan emberek engedelmesen
térdet fognak hajtani a bölcs, tapintatos és gyenge emberek előtt
még az esetben is, ha az szegény .. Ami pedig azt az érvet illeti,
hogy a szolgaság, ha természetellenes volna, nem állott volna fenn
oly soká ki ne tudná, hogy az emberáldozatnál nincs kegyetle-
nebb és útálatosabb dolog, s hogy mégis alig van nép, mely nem
áldozott volna embereket, s hogy ezt az ocsmányságot mindannyi,
századokon keresztül, a vallásosság fátyolával takarta”

Spinoza híres talmudisták körében nevelkedett, de hamarosan
megismerkedett Descartes tanaival, ami miatt összeütközésbe ke-
rült a zsinagóga fejeivel. Ekkor azután a természettudományok
tanulmányozására adta magát. A zsinagóga eretnesség miatt ki-
közösítette, sőt életet is megfenyegette. Hogy megszabaduljon a
várható üldözések elől és háborítatlanul a tudományos kutatások-
nak szentelhesse életét, Hágába költözött. Mielőtt Spinozát kiközö-
sítették volna, a zsinagóga mindent elkövetett, hogy megtartsa
magának. De sem a fenyegetések, sem pedig a megtérítési kísér-
letek nem vezettek eredményre Akkor aztán már csak legalább
külsőleg szerették volna a zsidóság részére megnyerni. Évi ezer fo-
rint díjat ajánlottak fel neki, csupán azért, hogy zsidó maradjon és
néha-néha eljárjon a zsinagógába Spinoza azonban egyenes jellem
volt, képmutató nem tudott lenni, többre becsülte az igazságot,
mint a pénzt, a velejáró jóléttel egyetemben.

A zsidóság nemcsak kiátkozta, hanem a városi hatóságnál is
bevádolta őt, mint istentagadót. A város pedig engedve a refor-
mátus papság véleményének, több hónapra száműzte őt a városból.

A Spinoza elleni kiátkozási okiratban többek között az is benn-
foglaltatik, hogy Spinozához senki ne forduljon, sem élőszóban,
sem pedig írásban, de még csak jóindulatot se tanúsítsanak iránta,
általa írt könyvet senki ne olvasson!

Ilyen szigorúan bántak a gondolkodó emberekkel!

A „Geometriailag demonstrált etika” című művét 1665-ben fe-
jezte be, de vonakodott kiadni, ami nagyon is érthető, mert 1663-
ban Spinozáéhoz hasonló vélemények kiadásáért Adrián Koerbaghet
10 évi börtönre ítélték, ott is halt meg másfélévi fogság
után Spinoza 1675-ben Amsterdamba ment abban a reményben,
hogy most már nyugodtan kiadhatja főművet. Azonban még min-

dig más szelek fűjtak Ekkor írja Oldenburg barátjának „Híre támadt hogy hamarosan megjelenik egy könyvem, amelyben bizonyítani próbálok, hogy nincs Isten. Bizonyos theologusok felhasználták ezt az alkalmat és panaszt adtak be ellenem az uralkodóhoz és a bírósághoz ... Hírét vevén a dolgok ilyen állásának, egynémely megbízható barátaimtól, akik továbbá arról is biztosítottak, hogy a theologusok mindenütt lesben állnak rám, elhatároztam, hogy elhalasztóm könyvem tervezett kiadását, amíg nem látom, merre fordulnak a dolgok” (Idézi Durant: A gondolat hősei)

Az „Etika” Spinoza halála évében jelent meg Az egyedüli könyvek, melyeket Spinoza életében kiadott, a „Cartesiusi filozófia alapelvei” (1663) és az „Értekezés a vallásról és az államformáról” névtelenül jelentek meg (1670) Megjelenésük után azonnal fel is vettek az Index Expurgatonumba, a polgári hatóságok pedig eltiltották az árusítását

Bajorországban, 1608-ban még jobban megszigorították a cenzúrát A könyvvizsgálók főfeladata az volt, hogy időnként megmotozzák a könyvárusokat és a levélhordókat és ha tiltott iratokat találnak náluk, a legszigorúbban járjanak el velük szemben. A hercegi parancs szerint a könyvkereskedés működése csak külön pápens felmutatása mellett engedhető meg Ezt a parancsot 1639-ben és 1644-ben megújították A bajor herceg a pápai indexhez a politikailag kifogásolható könyvekről is készíttetett jegyzéket. Erre a jegyzékre kerültek többek közt Frank Sebestyén munkái is.

Bajorországban drákói szigorral kiadott rendeletekkel sikerült a reformáció terjedését megakadályozni

A reformáció korában még Svájcban is üldözték a szabad gondolatot A katolikus kantonokban a református, a reformátusokban pedig a katolikus könyvek kerültek indexre. Általában, ahol a reformáció uralomra jutott, a szabad kutatás szellemét épügy üldözte, mint ellenfele.

Servet Mihály a kor legnagyobb orvosi lángelméje volt Kálvin 1553-ban Basel-ben máglyahalálra ítélte, az egyistenségről szóló könyve miatt 1903-ban a genfiek emlékművel adóztak emlékének

Franciaországban az egyetem teológiai fakultásának jóváhagyása nélkül semmiféle vallásos munkát nem lehetett kiadni IX. Karoly minden nyomtatott könyvre kiterjesztette a fenti rendelkezést

Dolet István könyvnyomtató, korának kiválóan képzett embere volt. Többször bevádolták és be is börtönözték. Gyakran volt kénytelen menekülni. Egyízben a sztrájkoló nyomdászoknak fogta

a pártját a mesterekkel szemben, akkor azok is ellene fordultak. Végül is „eretnek” könyvek kinyomtatása miatt pörbe fogták, Párizsba vitték és 1546-ban máglyán elégették.

Ugyanez a sors érte 1559-ben Morei Jánost és 1560-ban pedig Lhomme Mártont, aki állítólag egy bíboros ellen adott ki röpiratot.

Németalföldön 1550-ben V. Károly eltiltott minden eretnek könyvet. Tilos volt még a bibliának szóbeli megvitatása is. A tilalom ellen vétőknek vagyonát elkobozhatták, magát a személyt pedig halálra ítélték. Nagyon sokan szenvedtek ilyen módon vértanúhalált, főleg utóda: fia, II. Fülöp uralkodása alatt.

1609 óta azonban a cenzúra ismeretlen fogalom volt Németalföldön. A nyomdászat ezen idő alatt mérföldes csizmákkal haladt előre.

Baltazar Grácián 1651-ben megjelent „Criticon”-ja nagy port vert fel Spanyolhonban. A könyv álnéven jelent meg, de Grácián ellen feljelentést tettek, amiért „koholt néven kevésbé komoly és hivatásától fölöttébb távoleső műveket adott ki”. Grácián szerzetes volt, egyházi fenyítéssel sújtották és szigorú felügyelet alatt tartották, elrendelték, hogy írásait ellenőrizzék és szobáját időnként átkutassák. Grácián „Oraculo” című munkája Faludi Ferenc fordításában már 1770-ben megjelent Pozsonyban magyar nyelven. (Bölsz és figyelmetes udvari ember.) Második kiadása Győrött jelent meg: „Udvari Kató vagyis Gratzian B.-nak Faludi Ferenc által magyarra fordított 300 makszimái” cím alatt.

Hobbes-t, a filozófust, II. Károly uralma idején elhallgattatták, műveit pedig elégették, mert azt a nézetet fejtegette, hogy azok, akik más hitet vallanak, másképp félnek az ismeretlen hatalomtól, babonának nevezik ugyanazt az érzést, ugyanazt a hitet. Felfogása szerint az államnak teljesen szabaddá kell lennie az egyháztól. A dogmákat a babonák édestestvéreinek nevezte, csupán az a különbség közöttük, szerinte, hogy amíg a dogmák hivatalosan meg vannak állapítva és elő vannak írva, addig a babonák nincsenek így meghatározva. Locke, akit tulajdonképpen Hobbes filozófiája folytatójának tekinthetünk, szintén kénytelen volt Hollandiába menekülni és hogy nem alaptalanul tartott az üldöztetés-től, bizonyítja, hogy Oxford püspökét 1684-ben arra kényszerítették, Locke-ot zárja ki az egyetemről. Locke is törhetetlen híve a sajtószabadságnak, ennek érdekében ő szerkesztette azt az iratot, melyet Clarce és hívei a lordok háza elé terjesztettek és a cenzúrát 1694-ben valóban meg is szüntették. Locke filozófiájából táplálkoztak úgyszólván a XVIII. század összes nagy gondolkodói, Voltaire, Rousseau és sokan mások. A vallási türelmesség híve;

a magántulajdon jogalapja nála a munka, a kormányzás alapelve szerinte: a kormányzottak beleegyezése, egyszóval parlamentáris kormányzati rendszer.

Amikor 1694-ben Angliában a sajtócenzúráról szóló törvényt megszüntették, utána az ú. n. deista irodalom indult fejlődésnek. Az új tanokat azonban istenkáromlás és egyéb címeken még mindig üldözőbe lehetett venni.

Thomas Woolston cambridgei tanárt, „A mi megváltónk csodatétele” című könyvéért (1727-1730) megfosztották tanárságától, pörbefogták és egyévi elzárásra, valamint 100 font pénzbírságra ítélték. A szerző nem arra hivatkozik, hogy a csodák hihetetlenek, vagy lehetetlenek, hanem megvizsgálja a legfőbb csodatételeket, melyeket a szentírás felsorol és kimutatja, hogy azok teljesen légbőlkapottak és nem is méltók azok véghezvivőjéhez.

Thomas Paine 1791-ben adta ki „Az ember jogairól” szóló munkáját, Angliában. Paine ebben elítéli a monarchikus államformát, a demokrácia és a nagy francia forradalom lelkes támogatója. A könyvnek igen nagy sikere volt, amiért is újabb olcsó kiadás alá került. Az olcsó kiadás azonban már a szélesebb néprétegek körében is elterjedt volna, ezért a kormány most már üldözőbe vette. Paine-nak menekülnie kellett, Franciaországba utazott, ahol óriási ovációval fogadták. Calais városa képviselőnek is megválasztotta. Érdekes visszapillantani, hogy a vádat Paine művének mely kitételére alapozták:

„Minden örökletes kormányzat természetére nézve zsarnokság.” „Nincs messze az az idő, amidőn Anglia ki fogja nevetni önmagát azért, hogy Hollandiából, Hannoverből, meg Braunschweighből szállíttatott magának olyan embereket (III. Vilmos, I. György), akik az általuk okozott egymilliós évi költség fejében, sem nyelvét, sem érdekeit, sem törvényeit nem ismerték és akiknek képességei aligha voltak elegendők ahhoz, hogy akár egy falusi bakter állását is be tudják tölteni. Ha a kormányt ilyen kezekre tudták bízni, akkor az valami nagyon könnyű és egyszerű dolog lehet és bizonyára akadt volna alkalmas anyag erre a célra Anglia bármelyik városában és falujában.”

Paine-t végül is bűnösnek mondták ki és megfosztották polgári jogaitól. Néhány év múlva jelent meg „Az ész kora” című munkája. Könnyen érthető módon mutatja ki a keresztény doktrínák összeegyeztethetlenségét a mindenség azon felfogásával, amelyhez a csillagászati tudomány útján jutottak el. A könyv nagy példányszámban fogyott, a kormány üldözőbe is fogta. 1797-ben a kiadót egyévi fogságra ítélték. Az üldözés azonban tovább folytatódott. 1811-ben megjelent az „Ész kora” harmadik része, mely

miatt a kiadót majdnem kétévi fogságra, majd pedig egy hónapra keresztül pellengérré állították.

Shelley, a költő ekkor írta levelét a bíróhoz: „Azt hiszi, hogy sikerülni fog Eaton urat (a kiadó!) az ön vallására téríteni, azáltal, hogy megkészeríti életét? Hiszen megtehetné elvégre azt is, hogy kivallatással arra kényszeríti, hogy magáévá tegye ezen hit tételeit, de igazán hinni csak akkor tudna bennök, ha azokat hihetőkké tenné előtte, ami azonban nyilván meghaladja az ön hatalmát. Azt hiszi ön, hogy kedvében jár annak az Istennek, akit imád, buzgalmának ilyen nyilvánításával? Ha igen, úgy az a démon, amelynek egynémely népek emberi hekatombát mutatnak be, kevésbé barbár, mint a civilizált társadalom istensége.”

1819-ben Richárd Carlise-t vették üldözőbe az „Ész kora” újabb kiadása miatt, három évi börtönbüntetésre ítélték és nagy pénzbírságra. Minthogy bírságot nem tudott fizetni, feleségét és nővérét bírságolták meg, valamint mindazokat, akik a könyv eladásával foglalkoztak.

A tudomány haladása, főleg az orthodox hittételek tarthatatlanságának kifejtése a legújabb korban sem ment simán.

Strauss-t megfosztották egyetemi katedrájától; Renan-t is hasonló sors érte; Büchner-t, az „Erő és anyag” című munkájáért szintén elűzték az egyetemi katedráról.

Shelley-t kizárták az egyetemről, mert röpiratot adott ki az „Atheizmus szükségessége” címmel. Emiatt aztán édesatyja megvont tőle minden anyagi támogatást. Első feleségétől elvált, ez később öngyilkos lett. Két gyermek maradt utána, kiket a kancellári törvényszék azon a címen vett el Shelley-től, hogy nem méltó őket nevelni.

Folytathatnók a felsorolást, de ez már a XIX., illetve XX. század történetéhez tartozik, ezért ezúttal nem tárgyalhatjuk.

II. RÉSZ

Vallásüldözés és cenzúra Magyarországon az újkorban

II. Lajos a lutheránizmus ellen kérlelhetetlen szigorral lépett fel. 1524-ben elrendelte, hogy Luther Márton istentelen iratait kuttassák fel, égessék el és jószágvesztés terhe mellett senki se merjen ilyen iratokat sem venni, sem eladni, sem pedig olvasni. 1525-ben Sopronban is történt könyvégetés. Az „istentelen” Luther Márton könyveit égették el nyilvánosan.

Zápolya János 1525-ben hasonlóképp Luther Márton ellen intézkedik és börtönbüntetéssel, meg ehhez hasonlókkal kecsegteti azokat, akik ilyen könyveket olvasnak, vagy pedig terjesztenek.

1524-ben Szálkái bíbornok-primás sürgetésére Brassóba királyi biztost küldenek ki, hogy a várost az „eretnekségtől” megtisztítsa. Legelső dolga a kir. biztosnak az volt, hogy a polároktól elkoboztatta a lutheránus iratokat és könyveket és a piacon nyilvánosan elégettette. Más városokban szintén fordultak elő hasonló esetek, így többek közt Sopronban 1525-ben.

Miksa király 1570-ben az unitáriusok, szakramentáriusok és zwingliánusok ellen lép fel. Rendelet írja elő ezen felekezetek iratainak kikutatását és megsemmisítését.

A nagyszombati zsinat 1611-ben arra kötelezi a papságot, hogy az eretnekek műveit csak engedéllyel nézegessék.

II. Rudolf császár 1584-ben kiadott rendelete szerint Magyarországon a könyvnyomdai szabadalom királyi jog, melynek következtében a királyi szabadalom nélkül dolgozó nyomdákat megszüntetik, így az összes protestáns nyomdák becsukhattak volna s csak az egyetlen nagyszombati katolikus nyomda maradhatott volna nyitva – ha a fenti rendeletet végre is hajtották volna.

Debrecen város 1633-ban szerződést kötött Fodorik Menyhért tipográfussal, melynek utolsó pontja szerint: „semminemű újítást a könyvek kibocsátásában, sem valami hiábavaló pasquillust, de

kiváltképpen teológiát a város becsületes prédikátorai és a becsületes tanács híre nélkül ne merészeljen” A szerződés utolsó két pontját aztán halálos komolysággal be is tartottak Toltéssy István nyomdászt a főbíró tömlőébe vetette, mert Posaházi Jánosnak Coccejus és Cartesius ellen írott művet engedély nélkül adta ki. Lipót császár 1671-ben bezáratta a protestáns Grunder Gottfried nyomdáját, minthogy néhány, a katolikusok ellen írt munkát adott ki.

II Ferdinánd (1623) kizárólag az egyetemre bízta a cenzúrákat. Minthogy pedig az egyetemek teljesen a jezsuiták kezében voltak, a cenzúra így tisztára a jezsuiták privilégiuma lett

Kollonics-nak 1688-iki rendeletével sikerült a magyar irodalmi életet teljesen elnémítania Rendelete a legszigorúbb állapotokat honosította meg Nemcsak a könyvet foglalták le, mely engedély nélkül jelent meg, hanem a nyomdát is, ahol a tilos könyv megjelent A tiltott könyvek felkutatására és a bűnösök megbüntetésére az összes hatóságok kötelesek voltak segédkezet nyújtani. A szellemi élet teljesen megbénult s egy korabeli író keservesen panaszkodik, hogy az „emberek tanítók nélkül buidosnak, nem lévén senki, aki az Isten igéjének kis szikrájából lelkek osmeretet erősítő eszközökkel éltethetné, senki sincsen, aki hasznos könyvet adna ki”. (V. ö. Acsády Magyarország tört. I. Lipót és I. József korában)

III. Károly 1730-iki rendelete szerint nyomdát csak ott szabad felállítani, ahol egyetem, vagy akadémia van, vagy esetleg a városi hatóság gyakorol felügyeletet Magát a nyomdaipart pedig ezenkívül súlyos korlátok közé szorították, melynek megszegése még halálbüntetéssel is járhatott.

II. József idejéig a cenzúra teljesen a jezsuiták kezében volt. Érthető tehát, hogy a nem katolikusokkal szemben a legnagyobb szigorral járt el. A cenzúra főleg a protestánsok ellen irányult, de ugyanoly szigorral lepott fel az esetleg megnyilatkozó felvilágosodás eszméi ellen is. Meg a külföldről beérkező könyvek is cenzúra alá estek Hasonló a sorsa az összes politikai tárgyú műveknek, így maradt nagyon sok munka kéziratban, oly munkák, melyek jótékonyan hathattak volna szellemi fejlődésünkre Nagyon sokan ezért nem tudtak hatni korukra, mint hathattak volna egy szabadabb atmoszférában Műveik a cenzúra gátló intézkedései folytán nem jelenhettek meg

A papi könyvcenzúra kémei felkeresték a könyvesboltokat és bizalmába férkőzve a könyvárusoknak – agent provokatori működést is fejtettek ki Előfordult, hogy teljesen jóhiszemű könyvvásárlót is átadtak a rendőrségnek. Aki könyvet vett, köteles volt

azt bemutatni a plébánosnak, ha ezt elmulasztotta, pénzbírságra ítélték. A pénzbírságnak egy bizonyos hányada a feljelentőnek járt. A besúgásnak tág tere nyílt. A vámhivataloknál az utasok csomagjait átvizsgálták, a gyanús könyveket elvették, az elkobzott műveket a helyszínen elégették. Protestáns és katolikus ellenes művek szerzőjére száműzetés és börtönbüntetés várt.

A magyarországi sajtóra vonatkozó bécsi cenzúra hatásköre tulajdonképpen I. Lipót alatt szűnt meg. Ekkor bízták meg a jezsuita Szentiványi Mártont, a Corpus Juris kiadóját, hogy a Magyarországon megjelenésre kerülő könyvek felett cenzúrárt gyakorolhasson. Azonban időnként éber figyelemmel kísérték a nyomdák működését és ha valamely nyomda az egyháznak nem kívánatos munkát merészelt kiadni, a legszigorúbban jártak el vele szemben. A sajtócenzúra állami intézmény volt valójában véve, de minthogy a cenzorok a papság koréból kerültek ki a gondolat és véleménynyilvánítás elfojtásában az állam és egyház karöltve járt el. A nyomdák és az írók úgy az állam, mint az egyházak állandó ellenőrzésének voltak kitéve.

„Ha egyeseknek néha sikerült is a zűrzavar és a jogbizonytalanság ügyes felhasználásával kisurranniuk a sajtóhatóság keze közül, korlátlan sajtószabadságról szó sem lehetett” „A fodolog az, hogy aki tollat fogott, készen lehetett zaklatásokra. Ha szerencséje volt megmenekült, ha a szerencse nem kedvezett neki lakolma kellett vakmerőségéért” (Ballagi A. politikai irodalom Magyarországon 1825-ig)

Apácai Csere Jánosnak (1625-1660) már az iskolában is voltak összeütközései, később pedig magára vonta a fejedelem haragját és büntetésből áthelyezték Kolozsvárra.* Ott is halt meg fiatalon, anélkül, hogy kortársai megértették volna.

Magyarországon ő ismertette először Descartes tanait. A XVII század állandó háborúi közepette azt hirdette, hogy a nemzetek sorsa nem a harctereken dől el. Iskolai rendszerünk hibáit is éle kritika tárgyává tette. Eddig mindent rosszul, vagy semmit sem tanítottak, tisztán csak formális nevelést adtak, grammatikát, retorikát, logikát.

Anélkül, hogy mélyebb nyomokat hagyhatott volna a magyar ugaron, pusztult el a magyar demokrácia eme korai bajnoka, ahogy egyik tanítványa találóan emlékezik meg róla: „Apácait az Isten ebből az ostoba és háládatlan magyar világból, mely ő rá méltatlan volt, kivette.”

* II. Rákóczi György fejedelem a torony tetejéről akarta Apácai Csere Jánost ledobatni, teológiai nézetei miatt.

Ez a tanítvány, gr. Bethlen Miklós, korát messze meghaladó, nagytudású férfiú volt. Önéletírásában így folytatja tovább: „Apácai hozott nagyobb világot elmémbe ... a tudományt és a könyvek olvasását úgy megszerettette velem, hogy azt senki és semmi ki nem űzhette az elméből és a kezemből...” Irodalmi munkássága miatt Bethlen is börtönbüntetést szenvedett. 1705-ben „Olajágot viselő Noé galambja” című iratáért, melyben Erdély különállása és a bécsi kormányral való békés kibontakozás mellett emel szót, felsőbb parancsra letartóztatják és majdnem öt évi raboskodás után Bécsbe internálják. Ott, idegenben fejezi be életét 1716-ban. Fogságában írta meg önéletírását is, mely úgy kultúr-, mint társadalom-politikai adatai miatt kiváló történeti forrásmunka.

Cwittinger Dávid 1711-ben megjelent „Specimen Hungariae Literatae” című latin nyelven írt munkája, az első magyar vonatkozású életrajzi lexikon, a magyar bibliográfia irodalom első hajtása. Cwittinger szegény sorsban tengődő egyetemi hallgató volt és munkáját az adósok börtönében töltött fogsága ideje alatt állította össze, legnagyobbbrészt emlékezetből. A XVIII. század elejéig 269 író és munkáját sorolja fel.

Bod Péter ötven évvel később (1766) megjelent Magyar Athénasában már 528 író és 55 névtelen munkát sorol fel, bár Cwittinger-t használta forrásul. Bód Péter (1712-1769) ref. lelkész volt. aki nem gyanúsítható meg azzal, mintha a fennálló társadalmi rendnek ellensége lett volna. Mégis, névtelen feljelentések alapján, vizsgálat indul ellene is, melynek eredményeként a Magyar Athénás-t, az első magyarnyelvű irodalomtörténetet, Bod két más munkájával együtt elkobozták, írójuk és kinyomtatójuk ellen pedig eljárást tettek folyamatba. Bod peres ügyében a főkormánysszék tárgyalási határnapot tűzött ki, azonban Bod ezenközben, a meghurcoltatás izgalmi következtében elhunyt. Az első magyar nyelven írt irodalomtörténet szerkesztője így menekült meg a büntetés től.

Bod, Szt. Hilárius című munkája adomák, élcek, bölcs mondások gyűjteménye. „Az ősidőktől máig folytonosságban lejövő népbölcsesség tára ez ... de van benne egy kismértékű vallásos liberalizmus is, mint Bód más műveiben is, legalább a római egyházzal szemben... ezért üldözte a cenzúra s talán ezért nem is nyomatták újra az utóbbi időkben.” (Imre Sándor: Néphumor a magyar irodalomban. 1890.) Itt kell megemlékeznünk Tótfalusi Kiss Miklósról, a külföldet járt, széles látókörű és sokoldalú nyomdászcso és kiadóról, a felvilágosodás egész korai magyar úttörőjéről, akinek azért kellett idő előtt pusztulnia, mert „a magyar ugaron” jobbat, nagyot, emberit akart. A könyvnyomtató mesterséget misszióknak

tekintette és bizonyára nyugodtan élhetett volna tovább, ha nem vallja azt az elvet, hogy a nyomdásznak közösséget kell vállalnia az író minden gondolatával, a nyomdász, a kiadó felelős, a kifejezések és az írás helyességéért is és ha egyben nem gondolt volna a nagy tömegekre, akiknek élet- és kulturális színvonalat akarta emelni, – ha nem viselte volna a szíven a magyar jobbágyok sanyarú sorsát és nem vállalt volna közösséget a paraszttal, a szegény robotosokkal. Tótfalusi Kiss Miklós már akkor szót emelt a deákos műveltség, a latin tanítás ellen és a magyart kívánta előtérbe tolni, mint azt „cselekszik a keresztény nemzetekben s ezért kél jobban a könyv”. Kiadványait a legolcsóbban bocsátja közre, hogy mennél szélesebb néprétegek is hozzájuthassanak. Szőnyi Nagy István: „Magyar Iskola” című művét pedig teljesen ingyen adta ki, „mert a parasztok abból mind olvasni tudókká lesznek”.

Hiú, gonosz és feudális gőgű professzorok és a többi úr persze nem jó szemmel nézték a működését.

„Nem szeretem a tudós tipográfust” – mondta gőgösen Szatmárnémeti Pap Sámuel kolozsvári professzor. Az urak nem túrték, hogy a „hitvány vasműves” beleszóljon az ő dolgukba. Kiss Miklós a külföldön demokratikus légkört szívott magába, itthon nehezen bírta a hazai gőgös levegőt. Kint nyugaton a polgár is embernek számított már, itthon a hazájában pedig csak lenézett vasműves lehetett, abban a hazában, amit pedig mindenáron nagygyá, emelkedetté szeretett volna tenni.

„Csak lopd el Hollandiának mesterségeit és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát” (Bethlen Miklós levele Kiss Mikóshoz).

Vissza is ment volna, ha családja engedi. A feudális urak és csatlósai azonban minden elkövettek, hogy Kisst itthon lehetetlenné tegyék. Mikor aztán a helyzet már tűrhetetlenné vált, 1698-ban megírta a „Mentség”-et, melyben röviden beszámol munkásságáról, célkitűzéseiről, áldozatkészségéről, kíméletlenül leleplezi ellenségeit, a papokat, tanárokat, hazugságaikat és rágalmaikat. Szenvedélye nagyon elragadta, még az erdélyi gubernátort, Bánffy Györgyöt is megnevezi. Ez aztán végleg megpecsételte sorsát. A nagyúr ezért a támadásért bűnbocsánatot követelt, még pedig a nyilvánosság színe előtt. Követelte továbbá a „Mentség” összes példányainak megsemmisítését, valamint azt, hogy a szerző vonja vissza állításait, amit aztán nyomasson is ki. A vérig sértett Kiss, aki „sok méltatlan szenvedései miatt, maga is Belgiumban a szabadsághoz szokván, azoknak hordozására alkalmatlan lévén, a kicsiny bosszúságokat is nehezen szenvedhetvén, megütötte a guta és kezeit, lábait haszontalanná tette egy néhány esztendeig, végre életének ötvenkettedik esztendejében, 1702-ik esztendőben a világtól

ról elköltöztette!” – emlékezik meg róla Bőd Péter, a Magyar Athenásban.

A haladás, a szabad népelet, a gyengülő közszellem, a népköltés és cenzúra közötti összefüggésről főleg a XVII. század végétől a XVIII. század közepéig terjedő időszakban, Imre Sándor már idézett munkájában ad tömör képet.

Az egyházi és világi elnyomás, nem rendszeres, de mégis féltelmetes cenzúra, egyesek és testületek ármánya, árulása, elfojtotta a közszellemet, visszaszorította a szellemi előbbhaladást. „Ahol nincs szabad népelet, vagy ahol az értelmi osztálynak, a népelet tényezőjének szellemi mozgása lényegesen meg van szorítva, ott költés nem lehet. A szólás tiltatik, korlátoztatik, az emlékezés gátoltatik, a múltakkal való kapcsolat elvágatik: ezáltal nem igazi utakra tereltetik az elme, meggyengül a közszellem. Amiről akarlak volna énekelni, amiről kedvvel, tréfával, humorral lehetett volna énekelni: arról nem szólhattak. Amiről énekelhettek, az a vallás és morál volt – ez is feltételekhez szabva.” (Imre Sándor: Néphumor a magyar irodalomban. 1890.)

Mária Terézia és a bécsi udvar azon állampolitikai elv alapján állott, hogy a juhot előbb jól kell tartani, hogy meg lehessen nyírni, a magyarországi jobbágyok életszínvonalát ezért kívánta emelni. Valószínűleg az udvar sugallatára, így született meg 1764-ben Kollár Ádám Ferenc röpirata: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum rerum Ungariae libellus singularis*.

A szerző ebben élesen támadja a nemesi kiváltságokat. A nemesség szerinte minden javat a maga számára követel és minden terhet, az igazság és törvények ellenére, a nyomorult jobbágy vállaira nehezít. A nemességnek szakítania kell mindazon intézményekkel, melyek a közterhek aránytalan és igazságtalan megosztására vezetnek. A jelenlegi állapot már szinte elviselhetetlen és tűrhetetlen.

A röpirat az 1764-iki országgyűlésen élénk vita tárgya lett. A rendek a szó szoros értelmében irtóhadjáratot indítottak úgy a röpirat, mint a szerzője ellen és addig nem nyugodtak, amíg az érdekeiket sértő könyvet be nem tiltották és a szerzőt bocsánatkérésre nem kényszerítették. Az alsó tábla határozata körülbelül így hangzott: „a rendek a gonosz szerző műve iránt jogos felháborodásuknak adnak kifejezést és kívánják, hogy világosíttassék fel öfelsége, mily nagy mérvű ama szerzőnek ravaszsága, mily nagy az országnak az igazság ellen elkövetett s a közállapot ellen elkövetett s a közállapot megzavarására irányuló tett fölötti méltatlankodása, s midőn e tett a törvény ítélete alá bocsáttatnék, lehető nyomatékos

érvekkel a legalázatosabban kéressék fel öfelségét, engedné meg ezen botrány telj és munka elnyomatását, megégettetését, a szerző száműzetését s ezen ügynek a törvénykönyvbe való iktatását. (V. ö.: Ballagi: id. m.)

Kiváló példa, hogy az osztályérdek mennyire befolyásolja és hátráltatja a haladásra irányuló eszmék kifejtését és továbbterjedését. Saját kasztérdekeiket a köz, az ország érdekeinek nyilvánítják és megtorlásért lihegnek, ha privilégiumaikat veszélyeztetve látják.

A magyar felvilágosodás kezdete

II. József haladó irányzatú uralma alatt a cenzúra enyhülése következtében irodalmunk rohamos fejlődő tendenciát mutat.

Ez az a kor, midőn a hortobágyi pásztort is bevezetik a természettudományos gondolkodásba. (Jeney: A természet könyve. 1790.) Megmagyarázzák neki a józan okosság nevében, természettudományos alapon a lidércfényt, eloszlatják babonás hitét a boszorkányokban és leckét kap a fizikából és asztronómiából. (Eckhardt: A francia forradalom eszméi.) A harmincas évek reformeszméi semmi új eszmét nem hoznak felszínre, ami itt már a kilencvenes években fel ne tűnt volna, sőt el sem érik a kilencvenes éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét, se bőség, se mélységre nézve. Amit a harmincas években életre kelni láttunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden ekkor sem kelhetett ki. (Concha: A 90-es évek reformeszméi és előzményeik.)

A vallásszabadság megteremtésével egyidejűleg II. József rendteleg eltörölte a sajtócenzúrát, melyet ép Ausztriában igen keményen gyakoroltak, a reformáció óta. így pl. V. Károly egyik rendelete 1548-ban büntetést szab ki az eltiltott könyvek, röpiratok, rajzok, festmények vásárlóira. 1600-ban Graz-ban tízezer könyvet, Völckermachtban ötszázat, Laibachban nyolc szekérrakományra valót égetnek el, Csehországban pedig több mint hatvanezer kerül máglyára. (V. ö.: S. K. Padower: II. József.)

Még Mária Terézia is, elődjei nyomdokain haladva, azokat a könyveket is betiltotta, melyek eredetiségéről vagy kritikai szellemről tettek tanúbizonyságot. Némi enyhülés csak akkor következett be, amikor Van Swieten befolyása kezdett érvényesülni. Ő

mindaddig nem nyugodott, amíg a cenzúrát teljesen ki nem vette a jezsuiták kezéből 1760-tól kezdve már csak egy, 1764-től pedig már egyetlen jezsuita tagja sem maradt a cenzúrabizottságnak

1753-tól kezdve már nem a jezsuiták gyakorolták a cenzúrát, hanem az időközben megszervezett legfelsőbb cenzúrabizottság (Becc) Ez van Svieten befolyásának volt eredménye 1759-ben már van Swieten kerül a cenzúrabizottság elére, azonban csak úgy tartotta magát ezen a polcon, ha épúgy, mint elődei, tiltott minden vallás- és államellenes iratot A jezsuiták ellenzése dacára engedélyezte Montesquieu „Esprit des lois”-t Ezzel szemben tiltotta Voltaire, Rousseau számos munkáját, tiltotta Maupertius, Hobbes Ch Thomesius, Crebillon, Fielding, Boccaccio, Sterne, Swift, Machiavelli, Mendelssohn, Lessing munkait

1785-ben nem engedték többek között színrehozni Beaumarchais „Figaro házassága”-t

A jezsuita befolyásra találoán jegyzi meg Martini, hogy nem csoda, ha oly sokáig uralkodott a sötétség egy országban, ahol a gyertyát rendszeresen véka alá rejtették

1750-ben még megtörténhetett, hogy valaki nemcsak az állását, de a szabadságát is kockáztatta, ha véletlenül bevallotta, hogy olvasa pl Montesquieu-t

Bécsben, 1777 július 2-án a Burgtheater műsoráról Shakespeare Romeo és Juliá”-ját azon indokolással vették le, mert a királyné nem akar színházában olyan darabot látni, melyben temetők, sírboltok és egyéb szomorú jelenetek fordulnak elő. Ugyanekkor egy másik darabot pedig azért, mert a cenzúra nem engedeti meg, hogy olyan asszonyt vigyenek a színpadra, aki minden szégyenkezés nélkül vallja be, hogy férjet utálja és szeretőjét szereti (Houben: Die Zensur)

XIII. Kelemen pápa 1766-ban az összes érsekekhez és püspökökhöz korlevelet intézett és a deista, materialista, naturalista, egyszóval vallástalan iratok ellen való küzdelemre hívta fel őket Egyben arra sarkallta okét, hogy a kormányok és hatóságok segítséget kérjék ezen könyvek terjesztésének megakadályozására Mária Terezia magáévá tette a püspökök kérelmet és intézkedett hogy mindazon könyveket, melyek a libertinizmusra, indifferentizmusra vezethetnek, vagy a vallást támadják, maguk a tulajdonosok kötelesek megsemmisíteni Bárki, aki ilyen könyvekkel rendelkezik, vagy azokat olvassa, szinten szigorú büntetés alá esik (V. ö. Schermann Egyed Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig Bpest, 1928)

Mária Terézia a cenzúrendelet mintegy megerősítésére még külön hivatalt is, az u. n. könyvrendőrséget állította fel, mely igen széles hatáskörre terjedt ki A könyvrendőrségnek jogában állt az állam- és egyházellenes könyveket betiltani (az előzetes cenzúrán megengedett könyveket is) és a fellelhető példányokat elkobozni, felügyeletet gyakorolt a nyomdák és könyvárusok felett is

A római egyházhoz hasonlóan, hogy vezérfonal legyen a kézben, a tiltott és üldözendő kiadásokról katalógust adott ki, 1765-ben, majd pedig bővített kiadásban 1774-ben A tiltott könyvek közé meg Mendelssohn Phaeton, Susmilch Göttliche Ordnung sül mi több, Mária Terézia kedvenc tudósa, Sonnenfels is belekerült aki egyébként a monarchia hivatalos állambölcselelőjének számított. A kínvallatásról írott könyve került indexre, pedig akkoriban csakugyan eltörölték a kínvallatásokat

1777-ben aztán magát a katalógust is indexre tették, azzal a megjegyzéssel „nehogy abból a rossz és az okos emberek az okos könyveket megismerjék.” (Ballagi id. m.)

Most már nemcsak a gyümölcs volt tilos, hanem a tudás fája is. A tiltott könyvek katalógusa egyébként veszedelmes volt abból a szempontból is, hogy nagyon sok könyvgyűjtőt ösztönzött arra, hogy a tiltott gyümölcsöt megszerezze A legfelsőbb cenzurabizottság elérkezettnek látta az időt, hogy ezeket a katalógusokat is indexre tesse

Lichtenberg körülbelül ebben az időben vethette papírra kissé maliciózan „indexre csak az indexen lévő könyvek katalógusát volna érdemes tenni”

Mikor aztán II József teljesen felszabadult az anyai szárnyak alól, kedve szerint rendezhette át a cenzúra intézményét Az új törvény az összes tartományok cenzúráit eltörölte, egyedül a bécsi bizottság döntött A régi gyakorlattól eltérőleg, most már csak a valóban erkölcstelen, trágár könyveket tiltották be AZ aljas, személyeskedő, más ember becsületébe gázoló röpiratokat nem engedték megjelenni A pápai indexben eltiltott könyvek is felszabadultak Ez az index ebben az időben 38 kötetből állott Ekkor szabadulnak fel Goethe, Hümé, Jacobi, Chesterfield és mások művei A tudósok általában igen nagy szabadságot élveztek A felvilágosodás szelleme minden vonalon érvényesült.

Ekkor történt, hogy Zumer egyetemi tanár azt magyarázta tanítványainak, hogy a világ, ellentétben a biblia tanításaival, hat ezer évnél sokkal idősebb lehet A professzor néhány tanítványa ermatt tiltakozott és feliratot intézett a hatóságokhoz A császár

is tudomást szerzett a dologról és az volt a véleménye, hogy a tiltakozó diákokat el kell küldeni az egyetemről, „mert ilyen szegényes agyvelők semmi hasznát sem látják az oktatásnak”.

A cenzúra intézkedései kapcsán II. Józsefnek az volt az elgondolása, hogy inkább kerüljön néhány rossz könyv is a forgalomba, mintsemhogy a cenzúra szigora folytán a nyomdaipar pangásnak induljon.

II. József sajtórendelete

József 1781-iki sajtórendelete nem törli ugyan el teljesen a cenzúrát, de ami a fontos, megszűnik eszme- és gondolatfojtó ereje, Ballagi idézett művéből szóról-szóra idézem a rendeletet. „Ő felsége legmagasabb feladatának találta, a könyvvizsgálat eddigi módján változtatni, hogy azt jövőre könnyebbé és egyszerűbbé tegye. E célból rendeli, hogy ezentúl valamennyi örökös tartomány részére csak egy, Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság álljon fenn, az ezáltal hozott végzések a megengedett és eltiltott könyvekre vonatkozólag, úgy Bécsben, mint a tartományokban egyaránt zsinormértékül szolgálnak; az eddigi könyvvizsgáló bizottságok az egyes tartományokban feloszlattnak, csupán egy-egy könyvvizsgáló hivatal tartatik fenn minden tartományban s a könyvvizsgálói ügyek tekintetében szükséges rendszabályok életbeléptetésével az egyes tartományokban az országos hatóságok bíztatnak meg. Ezeken kívül a legmagasabb akarat a következőkre irányul:

1. Minden ellen, ami erkölcstelenséget és ronda szószátyárságot tartalmaz, amiből tanulság és okulás sohasem meríthető, szigorúnak kell lenni; annál elnézőbbnek azonban minden egyéb munka iránt, amelyben tudományismeretek és tisztességes elvek foglaltatnak; mert amazokat csak a nagy tömeg és a gyöngébbfejűek olvassák, az utóbbiak ellenben már nyugodtabb kedélyű, elveikben szilárdabb emberek kezébe kerülnek.

2. Munkák, melyek a katolikus és gyakran a keresztény vallást rendszeresen ostromolják, époly kevéssé tűrhetők, mint azok, melyek – hogy a különben is lábrakapott hitetlenség elterjedését annál inkább elősegítsék, – a szent vallást a nyilvánosság előtt gúny és nevetség tárgyává teszik vagy Isten tulajdonságainak babonás elferdítése által megvetésre méltónak tüntetik fel.

3. Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is az or-

szág fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja s ezáltal a dolog valódisága felől vállal magára jótállást, – nem tilthatók el, mert minden igazságszerető emberek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton tudomására jut.

4. Egész munkák, időszaki iratok – föltéve, hogy hasznos dolgokat is tartalmaznak, – egyes botrányos kifejezések miatt, nem tilthatók el; mert éppen az ily nagy munkák ritkán kerülnek olyan emberek kezébe, akiknek kedélyökre afféle botrányos kifejezések káros befolyást gyakorolhatnának. Ha mégis egy ilyen időszaki irat valamely része egyszerű röpiratnak tekintetvén, a tiltott könyvek közé kerülne, ez esetben a kérdéses irat azoknak kiszolgáltatható volna, akik az egész munkára előfizettek, vagy annak teljes megszerzésére magukat elő jegyeztették; de még ezeknek se akkor, ha a betiltott mű a vallás, az erkölcs, az állam, vagy a fejedelem ellen nagyon is botrányos dolgokat tartalmazna.

5. Valamint az „*erga schedam*”, „*continuantibus*”, „*eruditis*”, „*acatholicis*” jelzőkkel eddigelé engedélyezett könyvek jövőre, mint tisztán tudományos művek, egészen szabadon jelenhetnek meg: úgy a megengedett és eltiltott könyveken kívül, mely utóbbiakról egy újabb katalógust fog kiadatni, ezután semmiféle, bármi néven nevezett megkülönböztetésnek nem lesz helye, kivéven a köznép tanítására és oktatására szánt néhány katolikus könyvet, melyek az illető hitfeleknek csak engedély mellett lesznek kiszolgáltathatók.

6. Mivel azonban a tiltott könyvek katalógusának kiigazítása az ezzel járó számos megfontolandók miatt oly gyorsan nem eszközölhető: ennél fogva addig is, amíg a kiigazított katalógus egyes részei időről-időre nyilvánosságra hozattathatnának, mindaz, ami a mostani katalógusban foglaltatik vagy egyébként is ad remittendum rendeltetett el, mint tiltott mű tekintendő.

7. Ami az egyes tartományokban nyomtatásra szánt dolgozatok kiadását illeti, minden valamire való munka, mely a tudományra, tanulásra és vallásra lényeges befolyással van, jóváhagyás végett a bécsi cenzúra elé terjesztendő, oly formán azonban, hogy az illető dolgozat ama tartományból, amelyben azt írták, valamely, a tárgy körül szakavatott tudós, tanár, világi vagy egyházi felsőség bizonyítványával és névalírásával látandó el, hogy semmi olyant nem tartalmaz, ami a vallással, a jó erkölccsel és az országos törvényekkel ellenkeznék, s ehhez képest az országos törvényeknek megfelel. A kevésbé fontos iratokat ellenben, melyek nem képeznek egész munkát, az említett bizonyítvány felmutatása mellett, az országos hatóság engedélyezi vagy tiltja el. Azonban mindenkinek, aki az *eltiltás által netalán sértve érezné magát*, szabadságában áll, saját költségére, a munka kérdéses részét revízió vé-

gett a könyvvizsgáló bizottság elé terjeszteni. Ami a hirdetéseket, újságokat, imádságokat stb. illeti, ezek az egyes országos hatóságok mellett fennálló s cenzúrai ügyekben referáló tanács által csak rövid úton vizsgálándók meg; ugyanez a tanács ügyel fel arra, hogy az imádságok az egyház valódi szellemében legyenek írva, s ugyanez adja ki az „imprimatur”-t is.

8. Miután a külföldről az örökös tartományokba behozott és beeresztett könyvek utánnomása meg van engedve s ez csupán mint a kereskedelem egyik ága tekintetik, a minden egyes esetben kieszközlendő „reimprimatur” engedélyezése minden korlátozás nélkül az egyes országos hatóságokat illeti meg, de miután másrésztől számos rakoncátlan könyv részint a birodalom, részint a külföldi államok, a vallási és egyházi szokások s a papság ellenében többé kevésbé kemény kifejezéseket tartalmazhat, melyeket a könyv olvasásakor mellőzhetőnek hittek ugyan, de amelyek aztán, ha az örökös tartományokban utánnomatnának, az igazolás és nyilvános helyeslés színét ölthetnék magukra s az emberek bizonyos osztályában kellemetlen érzéseket ébreszthetnének: ennél fogva ezentúl minden oly munka, mely Bécsbe bebocsátást nyer, hogy a kérelmezett utánnomás tekintetében semmi további akadályoknak ne legyen kitéve, eme hármassal megjelölés által: „admittitur”, „primittur”, toleratur”, olyformán különböztetendő meg egymástól, hogy az oly munka, melynek utánnomatása minden gondolkozás nélkül megengedhető, az első megjelöléssel; ellenben, mely bizonyos merész tételeket tartalmaz, melyeket a közerkölcsiségre, politikára és vallásra való tekintetből nyilvánosan legalább szóba hozni nem helyes, a második megjelöléssel látandó el. Végre a harmadik megjelölés alá tartoznak azok a munkák, melyek keményebb, a vallást és az államot sértő és semmiképp sem igazolható tételeket foglalnak magukban s csakis, mivel ily tételek nem nagy számmal fordulnak elő bennök, a többi részeik tanulságosak, tűrhetők még, utánnomatásukat azonban az örökös tartományokban, legalább a sértő tételek előleges enyhítése nélkül, megengedni nem lehetne.

9. A jelen könyvvizsgálati rendszabályok előtt megengedett könyveket illetőleg az előbbi cenzúra szigora kezességül szolgálhat arra, hogy utánnomatásuk mindenütt megengedhető; az eddig restringált, de most már megengedett könyvekre nézve azonban kérdés támadhatván, az utánnomásra vállalkozó kiadónak az utánnomatandó könyv előterjesztésével engedély végett a bécsi könyvvizsgáló bizottsághoz kell fordulnia.

10. Végre a tulajdonképpeni államiratok tekintetében, ha ezek valamely örökös tartományban utánnomatnak vagy lefordítat-

nak, az 1779. télhó 20-iki rendelet érvényben marad, mely szerint ezekre nézve engedély végett a bécsi könyvvizsgáló bizottságot kell megkeresni.”

Kezdetben a cenzúra nagyon enyhe volt és elnéző. A rendeletet követő két év alatt az egész birodalomban mintegy három vagy négy könyvet tiltottak be.

A József-féle sajtórendeletnek igen lényeges vonása, bár nincs világosan kimondva, de minthogy egyházi cenzúráról nincs benne szó, az egyházi cenzúra eltörlése. Kiténik ez abból is, hogy egyetlen egy könyvvizsgáló bizottság állítatik az egész birodalmi sajtóügy élére. A cenzúra liberális kezelése miatt az egyház egyre erőteljesebben ostromolta az uralkodót, hogy legalább a vallást támadó iratok korlátlan megjelenésének vessen gátat. II. József végre is engedett az unszolásnak és utasítást adott a cenzúrának. Maga a pápa is sürgeti az uralkodót, hogy a „könyvekre nézve hagyja meg a püspökök abbeli szabadságát, hogy megtilthassák azokat, melyeket nyájaikra nézve ártalmasoknak tartanak, s midőn azok behozatalának és árusításának megakadályozására a polgári hatóság segélyére lesz szükségük, adjon helyt e végetti folyamodványaiknak”. József erre a következőket felelte: „A könyvek cenzúrájára nézve a püspökök folyamodhatnak, mint eddig is folyamodhattak a kormányhoz, mely a körülményekhez képest kérésüket teljesítheti; de sohasem engedhető meg, hogy eltiltsanak a püspökök olyan könyveket, vagy véleményüket nyilvánosan kifejezzék oly művek felett, melyeknek a birodalomban való terjesztéséhez a cenzúra beleegyezését adta.” (Id.: Ballagi.)

Tudományos műveket, folyóiratokat nem volt szabad betiltani, még abban az esetben sem, ha abban valóban megbotránkoztató kitételek fordultak is elő.

A betiltott könyveket, ellentétben az eddigi gyakorlattól, nem égették el, hanem a könyvtárakba vitték, ahol a kutatóknak bármikor rendelkezésére állhatták.

Újítás volt az is, hogy a cenzúrárt most már nem a hivatásos cenzorok végezték, hanem maguk az írók. Meg volt engedve, hogy minden egyes író maga választhatta meg cenzorát.

Tilos volt magánosoknál házkutatást tartani. Ezáltal elejét vették a kémkedéseknek és besúgásoknak. Magánembertől még tiltott könyvet sem volt szabad elvenni.

II. József ideje alatt jut vezérszerephez a hírlapirodalom, ami azért nagyjelentőségű, mert az időszaki sajtótermék, a folyóirat, mozgékonyabb, elevenebb, mint a könyv. Szacsavay szintén a felvilágosodás igen fontos eszközének tartotta a hírlapot és lapja nem-

csak az egyházellenes támadásnak vált igen fontos tényezőjévé, hanem a francia forradalom eseményeiről való tudósításai miatt is.

„II. József trónraléptével tíz évenként annyi minden történik a magyar irodalomban, mint azelőtt száz év alatt.” (Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet.)

„II. József korában közfolyamatba jöttek az eddig véka alá rejtett eszmétőkék s oly mennyiségben, hogy a régi márvásoknak és dénároknak rendkívül deprecitációja következett be, s hogy több, addig igen szilárd hitelűeknek tartott testületek közel voltak a végbukáshoz ... – mi, akik a legújabb ivadékhöz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem a Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem részben – az 1790-1792 pamphlet irodalomból merítettük ismereteinket.” (Szalay: Publ. dolgozatok.)

Hihetetlenül megszorodott az irodalmi termelés. Nem mulaszthatom el itt, hogy főleg a kevésbé ismert művekből, rövid ismertetést ne adjak.

Montesquieu, Rousseau, Voltaire hatása valójában csak ekkor kezd közkinccsé válni. Az elzárt zsilipek megnyílnak, a sajtó felszabadul és megindul az irodalmi áradat. Bő termést hozott a Józsefi felszabadítás. A természetjog, a humánusabb igazságszolgáltatás, republikánus érzés, antiklerikalizmus, most napi témává válnak.

Érdekes megvizsgálni, hogy eben a korban mit olvasnak. Verhovszky Sámuel jurátus elkobzott iratai között a következő könyveket találhatjuk.

„Komische Merkwürdigkeiten aus alten theologischen Makulaturen. 1789.

Volney: Die Ruinen.

Paine: Droits de l'homme.

Lexicon d. Ketzereyen v. Abbé Pluquet.

Vertheydigung dr. franz. Revolution und ihrer Bewunderer in England gegen die Beschuldigungen des Herrn Burke nebst abgerissenen Bemerkungen über das letzte Werk des Herrn v. Calonne v. Jakob Mackintosh. 1793.

Ugyanúgy az aradi gróf Csáky-könyvtárban megtalálhatók majd az összes forradalmi röpiratok. Mindezek azt igazolják, hogy Magyarországot is állandó lázban tartottak a forradalmi sajtó és a forradalmi események. (V. ö.: Eckhardt: id. m.)

Ezek az eszmék foglalkoztatják a kor legkiválóbb íróit, ezeket az eszméket vitatják jól-rosszul, a rendiség kátyújában megfeneklett magyar légkörben. A magot azonban elvetették. A mag a Martinovics-féle mozgalomban érett kalásszá, de termést nem hozott.

A reakció vérbefojtotta. Valószínűleg Szacsuvay a szerzője: „Zakariásnak, a pápa titkos íródeákjának Rómából költ levelei.” (1786.) A munka ironikus van megírva. A pápa íródeákjának mindeme állítását megfordítva kell érteni. Igen nagy felháborodással tárgyalja a József-féle felvilágosodás vészes következményeit, de azaz az átlátszó célzattal, hogy ép az ellenkezőjéről győzze meg az olvasót. A sajtószabadság következtében a hitetlenség napról napra növekszik. „Ezelőtt állhatatos hittel hitték a főbb famíliák is a boszorkányokat, csodákat és csodatevő képeket, most pedig egynéhány tiszteletreméltó öreg excellenciás urakat kivéve, szégyenli még csak a paraszt is, az ilyen gyermekegeket.”

Azáltal, hogy József megfosztotta az apostoli széket a büntöl való feloldás jogától, a „pápa kincstartó erszényén oly lyukat szakasztott, amelyet ha a kardinálisok kollégiuma szabócéh volna is soha nem lehetne foldani”. József császárnak pedig azt a tanácsot adja, hogy száműzze országaiból a felvilágosodást, hozza vissza a barátokat és a jezsuitákat, úgy aztán őt a legnagyobb és legbölcsebb uralkodónak fogják tartani. (T. i. a papok.) Az „átkozott” felvilágosodásnak tulajdonít minden szerencsétlenséget, még azt is, hogy a „szentek képei most csak úgy tartatnak, mint valamely fuser képrajzolónak a rajzolás tudományát gyalázó munkái”, azonkívül, ha „talán imitt-amott még vágynak is, akik misét olvastatnak, még azokkal is sokkal csalárdabbul és rosszabbul alkuszunk rá, mint a zsidók akármely ócska ringy-rongy darab matériára, vagy nyúlőrre”.

Józsefnek pedig ilyen tanácsot ad: „Küldd számkivetésbe a megvilágosodást a te birodalmadból; helyeztesd vissza a barátokat ismét klastromaikba; építtess nékiek még többet is; függessz ajándékokat az oltárookra; a templomokra ajándékozz gazdagon; engedj teljes erőt venni a babonáságnak és a régi, megrögzött hibás ítéleteknek; vesd alá magadat a szentséges pápának; állítsd fel a jezsuiták szerzetét és – engedd őket nyakadra ülni: úgy aztán bezeg legnagyobb és legbölcsebb uralkodónak fognak téged festeni minden leveleikben, melyeket irandók lesznek. Vedd szívedre a te tartományaidnak javát és boldogságát. Lehet-e valamely nép boldog, amelynek esze van? és amelytől csak kevés adó csikartatik ki a papok számára? amely búcsút nem járhat? az oltárok szarvaira ajándékait fel nem rakhatja? és amely könnyes szemekkel nézi az elpusztult klastromokat és az úrnak szélyelhányatott otárait? Soha sem! Mi módon tudhatod meg azt, hogy mi tegye a te alattvaló népedet boldoggá? Tudakozd meg a jezsuitákat, ők meg fogják Neked mondani!”

Batthyány Alajos gróf: „Ad amicam aurem” című munkája

1790-ben jelent meg. A szerző ebben az emberhez 'méltó társadalmi rend megalakítását, a jogi és a vagyoni viszonyok tekintetében pedig az aránylagos megoszlást kívánja. – Az államhatalom célja: alattvalóinak boldogítása. – Az arisztokratákat a vaksors, őseik kapzsisága és a királyi kegy juttatta nagy vagyonhoz. Régente a rabláshoz és gyilkossághoz volt kötve a kitüntetés és így nemességük csak barbárságuk bizonyítéka. A nemesség a jobbágyok rovására élt főúri életet, mert mindent a jobbágy végzett: utat épített, csatornát ásott, árkot» hidat vert stb. – Megdől az a régi felfogás, hogy a nemesség vérével, a paraszt pedig a verejtékével rója le adóját, bár eddig is, amíg egy nemes megsebesült, tíz nem nemes esett el. Azonban 1715 óta állandó katonaság van, addig pedig a nemesség volt egyúttal a katonaság is. – A jobbágyság ura miatt nyomorog, tehát érthető, ha el van keseredve ellene, a nyomor kiül belőle minden jóérzéssel. – Kéri a jobbágyság részére a szabad költözködés jogát, az úriszék eltörlését és azt, hogy az állami hivatal megnyíljen a jobbágy előtt is, mert a nemzet csak így lehet erős. – Követeli a sajtószabadságot, mert ez lehet csak megmentő je Európának, hogy ne essék vissza a régi barbárságba. Fontos főleg az is, hogy az országgyűlés tárgyalásai sajtó útján napvilágra kerüljenek. A sajtó visszaélései ellen lehet védekezni, de ez a kisebbik rossz, sokkal nagyobb baj, ha babonás, *elfogult cenzorok basáskodnak*.

A kiváltságok és mentességek a régi, barbár kor szüleményei. A rendek, a vallások, a nemzetek különbsége nyomja el a szabadságot. – A közterhek egyenlőségétől várja a jobbágyság színvonalának emelését és ezzel együtt a hazai ipar fellendülését és a műveltség terjedésével az általános jólétet. Az adóknak nemcsak évenkénti megszavazását, hanem a közpénzek kezelésének sajtó útján való közlését is követeli. Ugyanezt a gazdaságpolitikai álláspontot képviseli Nagyváti János (1755-1849) is, mint Batthyány. A szabadkőművesség egyik lelkes apostola volt.

„A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömórái⁰ című 1790-ben megjelent röpiratában a felvilágosodás eszméit, az általános embertestvériséget hirdeti. Az emberiség végcélja szerinte a teljes egyenlőség. „Csillagok forgásának való jóvendülés Lengyelországra” szintén 1790-ben jelent meg, ebben pedig azt fejtegeti, hogy a társadalomban a osztály ellentétek nagyfokú kiéleződése feltétlenül az állam bukásához vezet. Batthyány is hasonlóképp. Szórái-szóra idézem: „Az egyenlőség szelleme megköveteli, hogy azoknak nagyravágyó hatalmát, kik gazdagságban és jólétben úsznak s vagyonukra nézve a többi polgárokat nagyon is túlszárnyalják, szűkebb korlátok közé szorítsuk, mert egyeseknek gazdagságon

alapuló hatalma könnyen félelmetes lehet a nagy többségre és mivel azok, akik vagyongyűjtő őseik fősvénysége, vagy a vaksors, vagy a felsőbb hatóságok elnézése folytán nagy vagyonra és fényes családi kitüntetésre tettek szert és így az uralkodóhoz is mintegy közelebb állnak: könnyen parazitáivá válhatnak az államnak.”

Nagyválti röpirata, továbbiakban Lengyelország bekövetkező bukásáért a nemességet teszi felelőssé. A nemesség teljesen elkorcsosult, saját érdekeit az állam érdekei fölé helyezi és úgy bánik a paraszttal, mint a barommal. Azt kívánja tehát, hogy az elnyomott társadalmi osztályok helyzetén könnyítsenek és javítani igyekezzenek, mert ellenkező esetben, elpusztul az ország menthetetlenül.

A címben bennfoglaltatik, hogy a magyaroknak tükörül, ami annyit jelent, hogy okuljanak a magyarok Lengyelország sorsán és ha nem akarnak elpusztulni, ők is siessenek a társadalmi osztályok között levő ellentéteket kiegyenlíteni.

„A ti parasztjaitok a legsiralmasabb szolgaságban nyögnek. A nemességnek nincs még annyi emberisége, hogy azokkal legalább csak úgy kívánna is bánni, mint a lovával, ez ezeket a boldogtalanokat az árendásoknak prédájára bocsátja egészben, akik őket nem iszonyodnak a pénz istenének kegyetlenül feláldozni. A ti parasztjaitok úgy elbarmosodtak, hogy csak szántani sem tudnak, holott pedig egész foglalatosságuk nem egyébből, hanem csak a földművelésből áll; nincs azoknak sem lelkek, sem érzékenységek s annyira vannak, hogy magok házaikkal sem gondolnak semmit, sőt, ha azt látják égni, még csak meg sem indulnak rajta. Ez volna a ti legelső kötelességetek, hogy ezeket a boldogtalanokat állítnátok jobb lábra; ez segítne osztán nektek a jobb rendbe szedésekre.”

„Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szív. Pesten, 1792.”

A munka szerzője ismeretlen. Különös érdeme, hogy felismerte a jobbágy-kérdés fontosságát. „A jobbágy a közönséges társaság fundamentuma, a hazának s a királynak aranybányája, élésháza, ereje, kimeríthetetlen tárháza, keze, lába, ezen áll és nyugszik mindenféle státusoknak és rendeknek bősége. Szükséges, hogy ez a rend minden más rendek felett legbecsesebbnek tartassék és ne csak erőszak és törvényteleniségek ellen hathatósan oltalmaztasék, hanem különös szabadságokkal, sőt még jutalmakkal is megajándékoztassék. A közterheket is úgy nézzük és intézzük, úgy osszuk fel minden rendek és tagok között, hogy a köznép is teljességgel elhithesse magával, hogy a nemességnek és főméltóságoknak terheik csak fényesebbek, de súlyukra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek.”

Martinovics szerint Magyarország szellemi színvonalának alá-

csony volta csakis a papság, főleg a szerzetesek és az arisztokraták hatalmi túlsúlyának tudható be. Mindenekelőtt a felvilágosodásért száll síkra. „A nemesség mindent, még az igazságszolgáltatást is önkénye eszközévé tette, a septemviratusból decisiói által második törvényhozói hatalmat csinált s a latin nyelv által áthatolhatatlan homályba tudta burkolni galádságait.” – „Mi magyarok csak a nemességben gyönyörködünk, dicsvágyók vagyunk, uralkodni kívánunk, a papok ravaszágát igazi áhíthatosságnak tartjuk, a gazdasági, ipari munkát, magukat az iparosokat megvetjük, az urak zsarnok igáját békével túrjuk. (Oratio ad proceres.) Magyarra Laczkovits fordította. Martinovics ezután felsorolja más nemzetek nagy jogtudósait, bölcseleit, természetbúvárait, „mi pedig – teszi hozzá – a legszomorúbb Verbőczy, Huszti, Szegedi, Kitonich munkáival, az igazságnak csak színét s formáját írjuk le s ezekhez a bugyborékos tisztátalan forrásokhoz, mint Mínosnak törvényeihez ragaszkodunk.”

Martinovicsban egyébként megvolt az öntudatos igyekezet arra, hogy a fennálló társadalmi rendet erőszakkal kell megváltoztatni. Kátéjának második részében a polgárokról azt mondja, hogy ha a gonoszok veszedelemmel fenyegetik az emberek életét, szabadságát és tulajdonát, akkor az elnyomatásnak ellent kell állani és e célból össze kell magukat kapcsolniok más, erősebb nemzetekkel és meg kell formálni az ú. n. polgári társaságot.

Ferenc császár a kancellárhoz fordul az irányban, hogy az Oratio vájjon veszedelmes elveket vall és lazító tartalmú könyv-e? A kancellár erre igenlőleg felel és azt javasolja a királynak, hogy a röpirat összes példányait koboztassa el, a szerzőt nyomoztassa ki és a kiadóval együtt büntesse meg. A király a javaslatot el is fogadta.

Martinovics „Oratio ad proceres” és „Oratio pro Leopoldé” című röpiratai tartalmilag majdnem azonosak. Az első különösen nagy feltűnést keltett.

„Ezen kis könyvecskének oly nagy keleté van most Bécsben, hogy kijövele után, háromszor huszonnégy órák alatt 5000 egy-néhány nyomtatványai keltenek el. A könyv minden hízelkedés nélkül, nyersen beszél; mindenek okos ember munkájának tartják.” (Magyar Kurír, idézve: Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.)

A „Status regni Hungariae” című iratának tárgya szintén a magyar alkotmány kiváltságos jellegének bírálata. Ebben is azt fejtegeti, hogy Magyarországon a társasági szerződés két alapelve: a polgárok egyenlősége és szabadsága hiányzik. Ebből következ-

nek a gyakori forrongások, azután a kiváltságok kiterjesztése a nyomorult nép terhére. (Ballagi: Id. m.)

A kor egyik legkiválóbb gondolkodója, aki szintén a Véremzón halt mártírhálált, Hajnóczy József, hasonlókép minden eszökzt meg akar ragadni, hogy a társadalmi viszonyokat megváltoztassa. „Kötelességem minden tölem telhetót megtenni, hogy embertársaim elévülhetetlen jogaik birtokába jussanak.”

Következő soraiból pedig kitűnik, hogy az 1848-iki reformkövetelések már ebben az időben megvalósulásra törekedtek. „A földesúr és jobbágy szabad egyezség útján állapítják egymáshoz való viszonyukat. A nemesember amaz előjoga, melynél fogva perbeidezés előtt le nem tartóztatható, kiterjesztendő az ország minden lakosára. Törvény előtt mindenki egyenlő. A közterhek viselésében mindenki arányosan részt vesz és senki sem kötelezhető olyan adó fizetésére, melyet vagy maga, vagy képviselője meg nem szavazott. A polgárságot megilleti az egyesülési és gyülekezési jog.” (Hajnóczy: De comitiis regni Hungariae... 179.)

„De subsidis publicis” című, 1791-ben megjelent munkájában kimutatja Hajnóczy, hogy a jelenlegi adózási rendszer túléltte magát. Azok az okok, melyek alapján valamikor az adótörvényeket szerkesztették, ma már megszűntek; az adómentesség, melyet a kiváltságos rendek a XVIII. században megváltozhatatlannak állítottak, azelőtt nem mindig volt meg, az ürügy, mely szerint a nemesség adómentességét vérrel szerezte, könnyen megcáfolható, mert ott, ahol egy nemes sebesült meg a haza védelmében, ott tíz nem nemes elesett. Hajnóczyt tartják szerzőjének a „Politisch kirchliche Manch-Hermneon von den Reformer Kaiser Joseph” című munkának is. (1790.)

Élesen támadja az arisztokráciát és a papságot, mely mindig a saját rendi érdekeit helyezte előtérbe, kiuzsorázta a parasztságot és lehetetlenné tette a polgárság kifejlődését, egymás ellen uszítgatta a vallásfelekezeteket és így vált a haladás kerékkötőjévé. Európa összes országai közül Magyarország az egyedüli, mely 300 év alatt semmit sem fejlődött. Pedig, szerinte, ha a földesúr és jobbágy közötti viszonyt rendezték volna, ha az úrbér szabályozását lelkiismeretesen végrehajtották volna, ha a papi uralom a tolerancia szellemet teljesen ki nem irtotta volna az emberekből, Magyarország bámulatos virágzó állammá nőhetne volna ki magát.

„József sírjánál jutott eszembe, hogy néhány igazságot mondjak annak a nemzetnek, mely őt félreismerte. Csak a birtokos nemes hivatalképes. Még a birtoktalan nemes sem emelkedhet magas fokra. Temesse el tehetségét egy gazdag szolgálatában, vagy

pedig – mi szintén nehéz – burkolja csuha alá. És ez legyen az igaz szabadság? József igazán szabaddá akart tenni minket. Fel-emelte a tehetséget, ahol találta. Most csak a gazdagnak áll a világ, a többi, polgár és a szegény nemes többé-kevésbé rabszolgája a vagyonos arisztokratának.” (Idézi Marcali: Az 1790-91. országgyűlés.) – „Csak nem lehetünk olyanok, mint Spanyolország, Európának legrosszabbul szervezett országa, ahol a papság és nemesség ártalmas befolyása megakadályoz minden javítást. Most is jezsuita tanítványok kormányoznak.”

„A nemzet hiába küzd szabadságáért, függetlenségéért, az oszt-rák miniszterek beavatkozása hiába alkot újra meg újra törvényeket mindaddig, amíg a közterhek egyenlővé nem tétetnek, míg a birtok és hivatalképesség általánossá nem lesz, míg a jogegyenlőség elve nem proklamáltatik.” (Hajnóczy.)

Decsy Sámuel: „Pannóniai Féniksz”-ben (1790) így elmélkedik: „A szabados gondolkodás, írás, nyomtatás... hol e három dolog nincsen, nem kell ottan sem embert, sem tudományt keresni. A szabados gondolkodás oly természeti tulajdonsága a léleknek, mely nélkül nem lélek a lélek, hanem csak valamely alkotmányhoz (machina) hasonló valóság... és aki a gondolkodásban való szabadságot meg akarja az emberben fojtani, nincsen annál e világon aagyobb tyrannus.”

Haladást ő is csak a rendi társadalom előítéleteinek levetkezésétől vár.

„Mintha a spanyol levegőég alatt születünk volna, készebbek vagyunk koplalni, mint őseinkről maradt aranyos betűjű nemes leveleinket az adás s vevés által meghomályosítani... A mi nemzetünk, s kiváltképpen a nemes vérből származottak alacsonyáságnak tartották s tartják még ma is a kereskedést.”

Őz Pál szintén a racionalista felvilágosodás teljes felháborodásával támad a túlzásba vitt kultusz ellen. Ezúttal Szent István király jobbjáról van szó.

„... továbbá ilyen arany időben, melyben a természetnek és a kegyelemnek tudománya szinte délszínbe tündöklök, oly nagy homályban járnai, hogy egy senyvedt csontot tiszteljete, egy száraz tetemnek így énekeljete: „Te szent kéz tarts meg minket”. A denevérek rejtekiben kellene bújni az ilyen tévelygő vélekedéssel...” (Idézi: Eckhardt: id. m.)

Trencs: A nemes szívű magyarokhoz egy az ország napjához illő levél 1790. Ő is erősen támadja a kiváltságos rendet és a parasztok védelmére kel.

„Szabadság-e az, mikor az erősebb mindenre felszabadítja magát, ami az erőtlenebbet nyomja. A szabadság a le nem kötött

akarata arra, hogy minden emberrel jót tegyünk és sajátunkkal önnönmagunk nyugodtan élhessünk, a szabadság a gondolkodásban, a hitben és a jóságos cselekedetekben, a szabadság arra, hogy a közönséges boldogságnak előmozdítására a hazai kötelességeknek megfelelhessünk... Az ellenben csak szemtelenség és vadság, amikor a hessztvevő a jámbort, a gazdag a szegényt tetszése szerint megvetheti, vagy mikor egy ország ezer kicsiny Tirannusokat fölfegyverkeztet, hogy a többi védelem és oltalom nélkül való jobbágyokat lenyomják, akik az ő súlyaik alatt, mint teherhordó állatok, segedelem nélkül fohászkodnak.”

„Nem hasonlókép emberek-e a parasztok? Lehetséges-e, hogy egy becsületes ember nyugodt szívvel éljen... míg szántóföldje a nyomorgó jobbágyoknak izzadságával és könnyhullatásaikkal trágyáztatik.”

Trenck iratainak tendenciája az, hogy a magyarok inkább a papságot támadnák, mint királyukat. Szerinte is a papság az oka az ország hátramaradottságának.

„Mérő serpenyő, mellyel a fejedelem és a papság hatalmát összemérte Trenck. 1790.”

Többek között így ad direktívákat:

„A cél helyes, meg kell kötni a király kezét, hogy despotává ne válhasson, de miért nem gondol senki a papság hatalmára, mikor, amíg a király indusztriát parancsol, a papság henyelést, a király üldözi a gonosztevőket, a papság asyllumokat nyit nekik és őket bűneiktől feloldozza és ez által a mennyei boldogságra segítetteti.”

„Azt merem mondani, hogy húszezer kalmük vagy tatár nem pusztítják úgy el és annyira tönkre nem teszik az országot, mint tízezer uralkodó papok és szerzetesek, kivált az úgynevezett quaerulans vagy kolduló barátok.”

A katonasorsról sem nyilatkozik kedvezően.

„... Mi lehet ostobább, mint másnak hiriért,
Mint katona magát öletni kedviért?
Testét rongyoltatni harcoló mezőben,
S éltit elvesztem ütközet tűzében!
Csak azért, hogy ura borostyánt hordozzon
Másoknak vesztivel nagy hírre hágdozzon?
Csak közember marad, akár meddig éljen,...
„... De a katonának a megnyert országbul
Semmié sem marad, rablott prédájából
Csak a becsülete (mint emberek mondják)
Igenis barátom, azt számodra tartják!”

(Trenck Frigyes: A maczedoniai vitéz. 1790. Laczkovics fordítása. Idézi: Fraknói Martinovics.)

Dayka Gábor Blumauer után egy vallástételt írt, melyben a pápaság, a bűnbocsátás és általában a papság működése ellen szólal meg. Kétségbevonja s istentől kérdezi a természettel s eszével ellenkezni látszó tanok igazságát s ha az mégis így volna, akkor: „Uram! úgy oh vedd el kérem jóvoltodat, vedd el vagy a hitet tőlem, vagy eszemet.”

Λ „Jó nevelés tüköré”. Szentmiklósi Timotheus a szerzője, aki eredetileg bencés pap volt. Az ország elmaradottságának főoka szerinte is a törvényekkel szentesített vakbuzgóság, a nemesi tétlenség, a vétkes pazarlás. (V. ö.: Marton: Magyar Voltaire, magyar Enciklopédisták. 1900.)

Ugyancsak a vallásos fanatizmus ostorozása „Az amerikai Podotz és Kazimir. 1776. Bessenyei írta német nyelven és Kazinczy fordította le magyarra.

Laczkovics alant idézett sorai elolvasása után senki sem csodálkozhatik azon, hogy Alexovits páter az irat szerzőjét, mint a párizsi parlament 1765-ben Le-Feburet, kötél általi halálra, nyelve kivágására, tetemei elégetésére szerette volna ítélni.

„Egyetlen fejedelem sem szerette a népet annyira, mint II. József, mert a papi uralomnak és a főrangúaknak a rákfenéjét ki akarta irtani.”

„Magyarországnak politikai baja: a papi uralomnak folytonos láza és a mágnásokból és nemességből összeállított kettős arisztokráciája, mely a többi polgárok elnyomására törekszik.” – „Az eszközök, melyek által ezen betegségek terjesztetnek, a következők: a tudatlanság, vakbuzgóság és a gyűlölködések, melyeket gondosan, mesterségesen tartanak fenn és terjesztenek. Ezen gyászos állapotban az emberiség törvényeit kevesen értik meg: a potrohos főpapokban, a bornak és az utcai szerelemnek hív ápolóiban, az emberiség érzetét a rosszakarat nyomja el; a mágnások és hatalmasabb nemesek a főpapok kényének segédkeznek: a szegényebb nemesek és plébánosok nem merik fejeiket a tudatlanság jármából kiemelni; a polgárok és parasztok pedig a (rajtok nyugvó) teher súlya alatt görnyedve, még azt sem érzik, hogy emberek.” – „A forradalomnak előidézésére két dolog szükséges: az észnek művelése és a népnek túlságos elnyomása. ΛZ előbbi nagy léptekkel közeledik s az utóbbiról a főpapok és mágnások szinte csömörig gondoskodtak.” (Laczkovits: Magyarország állapota.)

II. József halála után II. Lipót került uralomra. A József-féle felvilágosodás elősegítette a haladó eszmék terjedését. II. Lipót minden gondja abban összpontosult, hogy a forrongó eszméknek gátat vessen, de úgy, hogy azért a szabadabb szellem ellenségeinek ez ne tűnjék fel. Sok mérsékletre és tapintatra volt szüksége, foogy ezt a tojástáncot végigjárhassa.

Tartózkodott minden olyan lépéstől, mely a szenvedélyek elfojtásával a közhangulatot kihívta volna.

A sajtót nem sújtotta szigorúbb rendszabályokkal, némi módosítással megmaradtak a József-féle rendeletek.

„Amit azonban az uralkodó nem tett meg, megtette az országgyűlés. Ezt a kort ép az teszi nevezetessé, hogy míg eddig a sajtó csak felsőbb rendeletek által, tehát a nemzet hozzájárulása és beleegyezése nélkül volt korlátozva: most a törvényhozás is jó-nak látta a sajtószabadság megszorítását.” (Ballagi: id. m.)

A sajtószabadságra nézve a legnagyobb fogalomzavar uralkodott, A megyei nemesség teljesen a saját kénye-kedve szerint értelmezhetette és a gondolatnyilvánítás jogát ott tiporhatta lábbal, ahol ép akarta. 1791-ben elkobozták Trenck, a francia forradalomról, a saját szemével látott eseményekről írt könyvét.

„Volt rá példa, hogy maga a vármegye cenzorkodott s jaj volt annak a könyvnek vagy nyomtatványnak, melynek tartalmán a vármegye urai megbotránkoztak. (Ballagi: id. m.) Ebben a légkörben könyveket égettek a megyék, könyveket koboztattak el és tiltottak be. Pedig az országgyűlés részben fogékonynak mutatkozott a haladottabb eszmék iránt. Azonban nem lehetett várni azt, hogy azok, akik a sajtószabadságnak esküdt ellenséget most hirtelen a gondolat szabad közlésének legyenek hívei. A reakciót és annak nézeteit és véleményét talán leghívebben Vajko-

vics Imre, a pozsonyi volt jezsuita könyvvizsgáló fejezte ki, 1791-ben megjelent dolgozataiban. Szerinte a cenzúra a fejedelem joga, melyre úgy állami, mint egyházi szempontból szükség van. A könyvvizsgálat szerző szerint a legrégebb időkől, úgy egyházi, mint világi részről elismert dolog. XIV. Benedek pápa világosan kimondja, hogy az államfőnek joga van minden államellenes könyvet betiltani. Már Plató is azon a véleményen volt, hogy minden könyvet előzőleg vizsgáljanak meg a bölcsek. Protagoras könyveit is, minthogy azok az istenek létét kétségbe vonták, a piacon nyilvánosan elégették. „A nyomdákat úgy mutatja be, mint a Cyclopsok barlangjait és műhelyeit, melyekben az isten és az ég elleni fegyverek kovácsoltatnak szakadatlanul. A sajtó mételyezte meg a világot Hobbes, Tolandius, Spinoza, Bayle, s több más gonosz szándékú író műveivel. Maga Luther is szükségesnek tartotta, hogy Juvenalis Martialis, Catullus s Vergilius ocsmányságokkal telt műveit minden házból, de különösen az iskolákból tiltás ki, amint hogy az említett költők verseit Hieronymus hasonlóképpen az ördög eledelének nyilvánította.” (Ballagi: id. m.)

Végül is a szerző azt kívánja az államfőtől, hogy a nyomdászok ellen a legszigorúbban járjon el. Mindegy szerinte, hogy egyházi vagy világi férfiak gyakorolják a cenzúrát, hangsúlyozza azonban, hogy az állami cenzúra mellett az egyházi cenzúrának is helye legyen.

Hasonlóképp Alexovics Bazil páter, aki 1792-ben „A könyvek szabados olvasásáról” írott könyvében azt kívánja, hogy a katolicizmus ellen írt vallástalan munkákat el kell égetni, szerzőiket pedig üldözőbe venni. Azután híveinek arra vonatkozólag ad tanácsot, hogy mit olvassanak és mit ne. Voltaire, Rousseau, Bayle munkáitól különösen óvja minden egyes hívét. Magyarok közül a peleskei nótárius szerzőjét, Gvadányit ajánlja olvasóinak. Alexovics a fősúlyt arra fekteti, hogy mindenkit meggyőzzön atekintetben, hogy az egyház a könyvcenzúrát hívei érdekében gyakorolja, ezért tehát vakon kövessék az egyház parancsait és olvasmányaik megválasztásában is bízzák magukat az egyházra.

„II. József a cenzúra dacára is megízleltetvén az emberekkel a szabad gondolatnyilvánítás jótéteményét, a józanabbak érezték, hogy Vajkovics elveinek alkalmazása a haladás útján visszaesés volna. Bármily homályosak voltak is a fogalmak a sajtószabadságot illetőleg: a szabad gondolatnyilvánítás jogával élni akartak és tényleg éltek is vele. Úgy, hogy e korban már országgyűlés és irodalom, élő szóval és írásban, vetekedve hozták felszínre a kort mozgató szabadabb eszméket. Annyi alkalmi politikai irat, mint 1790-91-ben, még 1848-ban és 1861-ben sem je-

lent meg. Fraknói az 1790-95 közti időben, tehát hat év alatt közrebecsátott röpiratok számát csak 300-ra becsüli. Mi azonban az egyetlen 1790-ről dolgoztunk fel ugyanannyit. Számításunk szerint 1790-1791-ben körülbelül 500 politikai irat jelent meg, 1792-től 1795-ig legfeljebb száz. Eszerint az egész időszak alatt 1791-től 1795-ig, legalább kétszer annyi politikai röpirat látott napvilágot, mint amennyire Fraknói becsüli.” (Ballagi: id. m.) Ferenc császár uralma idején a reakció kerül felszínre ismét. A köznyugalom megőrzésének jelszava alatt tiltottak el minden olyan munkát, mely kritikát mert gyakorolni akár az állam, akár az egyház, akár a társadalmi állapotok felett. Míg József kifejezetten csak az irodalmi élet tisztaságára és az államérdek megóvására helyezte a cenzúra szempontjából a fősúlyt, addig az utódok a legkisebb neszre is felfülestek, mint akiknek nincs rendjén a szénájuk, nem tiszta a lelkiismeretük. A külföldi események is közrejátszottak: a forradalmat Franciaországban százszázaléki hajtották végre.

1792-ben Batsányi két munkáját is benyújtja a cenzurahivatalnak, azonban a kinyomtatásra nem kap engedélyt. Sőt nemcsak az engedélyt tagadják meg tőle, hanem rendőri felügyelet alá is helyezik. Nagyon érthető, hogy következő sorai egyáltalán számot sem tarthattak arra, hogy belátható időn belül napvilágra jussanak.

„Ébred-e a világ halálos álmából,
S kifejti-e magát szolgál jármából,
Avagy századunknak örökös csúfjára
Ledől a szabadság most emelt oltára?
Csalatkozott népek fellázadt vezéri
Ti miattatok foly annyi ember véri,
De oh! lesz idő, mely ezt visszakeri...
Tekintsetek körül, vakok s reszkesetek
Nem állhat már soká megrendült széketek...”

Valóban ez már nem nesz volt csak, ez már félreismerhetetlenül a forradalom hangja. Franciaországban akkortájt rendült meg végérvényesen a királyi szék: fejedelmi fejek hullottak a porba. A bécsi kollégák a fenyegető veszélyre való tekintettel, mit is tehettek volna egyebet? Elnyomással és még nagyobb elnyomással feleltek.

Batsányi idézett sorait kéziratban küldte meg barátainak 1793-ban és többek között ezeket jegyezte meg: „én mindazokból, amiket látok, nem hozhatok ki egyebet, mint hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolúció, még pedig mivel az észnek józan

világossága előre nem ment, revolúció A la Hóra és Kloska fog lenni.” (Levél Aranka Györgyhöz, 1793.)

Nem jött ugyan revolúció á la Hóra és Kloska, mert ehhez hiányoztak akkor még a megszervezett tömegek, de a reakció beteljesedett éneikül is. A Martinovics-mozgalom igen megrettentette az uralkodó osztályokat és csirájában fojtott el minden forradalmi kísérletet.

1803-ban, ú. n. „recenzúráló-bizottság”-ot állítottak fel Bécsben, melynek az volt a feladata, hogy a II. József ideje alatt megengedett könyveket vonja ki a forgalomból. Az eredmény nem is maradt el. A bizottság „jó” munkát végzett. Az 1791 előtt megjelent könyvekből kb. 2500-at tiltottak el. Az eltiltott könyvek címei egyébként nem kevesebb, mint 12 katalógust tettek ki. Nem csoda, hogy a pesti könyvárusok kétségbeesve panaszkodtak a recenzúráló-bizottság „áldásos” működése miatt, mely ha így folytatja működését, hamarosan tönkre fogja tenni őket.

A reakció figyelmét a kölcsönkönyvtárak sem kerülték el, Feloszlattak minden kölcsönkönyvtárt, az 1799-ben kiadott rendelet értelmében. Az egész monarchia területén 12 évig egyetlen kölcsönkönyvtár sem működhetett. A császár csak 1811-ben adott újra engedélyt a kölcsönkönyvtárak felállítására, azonban csak nagy megszorításokkal. Az iparendelő kaucióhoz volt kötve és előírták, mely városban, mennyi kölcsönkönyvtár létesülhet.

A recenzúráló-bizottság még regényeket, sőt álmoskönyveket is betiltott.

Tilos volt a felvilágosodással és a szabadkőművességgel foglalkozó munkák kiadása, akár mellette, akár ellene lettek légyen is megírva.

Kant tanait Magyarország összes tanintézeteiben tilos volt előadni, az 1795 június hó 11-én kiadott helytartótanácsi rendelet értelmében. Ezzel egyidejűleg megindult mindazon tanárok üldözése, akik „veszedelmes elveket” hirdettek és akiknek neve a Martinovics-perben szerepelt. (Fraknói: Martinovics.)

Kant első magyar tanítványai, Delling János és Kreil Antal filozófiai nézetük miatt állásukat veszítették. Tagadhatatlan, hogy a magyar filozófiai irodalomban ezidőtájt tapasztalható pangás és elernyedés is a cenzúra szigorú intézkedéseinek tudható be. Márton István magyar kantiánus tankönyvét is elkobozták.

A Martinovics-mozgalom vérbefojtása nemcsak az írókat némitotta el, de megölt minden gondolkodó készséget is. A mozgalom felszámolásával a Vérmezőn nemcsak ők haltak meg, hanem ugyanakkor a magyar gondolat, a felvilágosodás is. Ekkor panaszkodik Csokonai is rezignáltan: „Az olvasás nemzetünkben

újra hűlni kezd, az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik, oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült s egész nemzetünk halodkló zsibbadásba vesztegel... Tipográfiaiunk is vagy hevernek, vagy holmi triviális könyvekkel tartják fenn létüket.” (1797.)

A „tipográfiai” heverésére jellemző, hogy pl. Berlinben 1788-ban még 81 nyomda volt üzemben, 1793-ban számuk már 67-re apadt le. Így tehát még a szigorított cenzúra intézkedések megtétele előtt a nyomdaiiparban foglalkoztatottak száma kb. 600–700 volt, 1795-ben számuk már 150-re fogyott. Itt nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy 1788 óta Poroszországban még az újsághirdetések is a cenzúra hatásköre alá estek.

Batsányi 1793-ban Szentjóni Szabó Lászlóhoz írt költői levelét és az erre kapott választ akarta kiadni. A kassai cenzor azonban kifogást emelt a kézirat néhány sora ellen, amibe Batsányi nem nyugodott bele. A kassai cenzúra erre a helytartótanácshoz terjesztette fel az ügyet. Batsányi is ide folyamodott és egyben panaszt tett a cenzúra zaklatásai miatt, melyeknek az írók állandóan ki vannak téve. Ferenc császár erre Batsányit a korábbi javaslatok alapján, rendőri felügyelet alá helyeztette, miután már előzőleg a francia forradalomra írt verse miatt állását veszítette.

A kassai cenzor Aranka Györgynek „Júlia levelei” magyar fordítását azért nem engedte megjelenni, mert „erkölcsöket vesztegető munka”. Kazinczy méltán felháborodik ezen: – ... „sőt kér (már mint a cenzor!), hogy semmisítsem el... Képzelted-e, mint lobbantam fel a legindulatosabb haragra, melyet végre voltairi nevetés szakaszta félbe.” (Kazinczy levele Aranka Györgyhöz. 1790 március 25.)

1793-ban Hubner budai cenzor azért tiltotta Gabelhoffer Jánosnak id. Ráday Gedeonról mondott halotti beszéde kinyomatását, „Mert mégis csak botrányos, hogy protestáns embert, aki a megbánásnak semmi jelét sem adta, örök boldogsággal kecsegtessen a szerző!”

A II. József-féle cenzúra-rendelet abban különbözik az 1795-ben kiadott általános könyvvizsgálati rendelettől, hogy míg a József-féle rendeletben nincs egyetlen büntető szankció sem, addig ebben annál inkább szerepelnek a pénz, börtönbüntetésekre való kilátások, de még testi fenyítések is. így pl. ha valaki engedély nélkül bocsát valamit sajtó alá, nemcsak a példányokat kobozzák el, hanem az illető elveszti iparjogát is, minden forgalomba hozott példányért 50 forint büntetést fizet, ha pedig erre képtelen, úgy akkor börtönnel vagy más testi büntetéssel sújtják. (Ballagi: id. m.)

II. József halála után a sajtószabadságot mindinkább szűkítették, a hírlapokat is szigorú ellenőrzés alá vették. Már 1790-ben II. Lipót cenzúrai szabályzatot adott ki, melyben szigorúan meghagyta, hogy félelmet, gyanút vagy bizamatlanságot keltő hírt egyáltalán nem szabad közölni, mellőzni kell minden oly közleményt, mely a kormány tekintélyét vagy a fejedelem iránt tartozó tiszteletet és hűséget csorbítaná. El kell hallgatni az itt-ott előforduló parasztmozgalmakat, vagy a földesurak elleni zavargást, vagy akár a kedélyt ingerlő országgyűlési beszédeket, úgyszintén a vallási gyűlölséget ébreszthető tudósításokat is, végre a külföldi forradalmi mozgalmakról csak olyan híreket szabad közölni, melyek már a bécsi német újságokban megjelentek.

Néha maguk a fejedelmek ajánlották a legszigorúbb ellenőrzést, leggyakrabban azonban tanácsosaik buzdították erre őket és szándékosan sötétebb színben rajzolták a helyzetet, hogy a hírlapírókat megfélemlítve, minél többet zaklathassák és a szabad szó elhallgatására bírják.

Így gróf Kolowrat 1792-ben arra figyelmeztette a fejedelmet, hogy a franciák által megszállt területről érkező lapok izgató

hatást gyakorolnak s nehogy a belföldi lapok azon mozgalmakról tudósítást hozzanak, a cenzúra szigorúbbá tételét javasolta.

Máskor a fejedelem maga figyelmeztette az udvari kancelláriát egyes hírlapok közleményeire, melyeket izgató hatásúnak tartott. (Ferenczy: A magyar hírlapirodalom története.)

A cenzúra mellett a vámhivatalok is élénk ellenőrzést fejtettek ki. A külföldről érkező csomagokat felbontották és a bennük talált könyveket leggyakrabban elkobozták, így járt többek között gróf Forgács Miklós is, akinek címére 1792-ben érkezett, a francia forradalmi sajtó termékeit tartalmazó könyvcsomag. Wigand Ottó kassai könyvárusnál külföldi tiltott lapokat találtak. Csak nagynehezen tudta igazolni, hogy azokat nem megrendelésre küldötték neki, hanem könyveket csomagoltak vele. 1804-től kezdve minden külföldi hírlapot kézbesítés előtt a postán átvizsgáltak s csak akkor kézbesítették a címzettnek, ha tartalma ellen kifogás nem merült fel.

A cenzúrán kívül a lapok helyzetét a rendőrségi felügyelet is megnehezítette. Előfordult, hogy a cenzúra jóváhagyott valamely közleményt, azonban a rendőrség kifogásolta és megróttá, sőt bírság alá is vetette a szerkesztőt.

Aranka írt egy költeményt „Az istenek gyűlésének jegyzőkönyve” címen. A cenzúra nem talált benne semmi kifogásolni valót, a bécsi rendőrigazgatóság azonban megütközött azon, hogy a költeményben Napóleont mintaképül állították a világ elé, a szerkesztők panaszkodtak, hogy nagyon szigorú a cenzúra és a felügyelet. A szebeni lapszerkesztő bepanaszolta a királynál a cenzúrát, hogy szigorúsága miatt nem tudja lapját megfelelő nivóra emelni, minek következtében előfizetőinek száma 5-600-ról már százra apadt le, már-már kénytelen lapját be is szüntetni.

A cenzúrahivatal a legnagyobb önkénnyel járt el, mely ellen a szerkesztők hiába kerestek jogorvoslást.

A hírlapoknak tilos volt minden szabadabb véleménynyilvánítás, a külföldi sajtó majdnem hozzáférhetetlenné vált. Szcdliczky rendőrfőnök valóságos ostromállapotot teremtett. Kémhálózata még az iskolákra is kiterjedt, a hivatalok és egyesületek tanácskozásaira, de még a magántársaságok működésére is. Egy-mást jelentgettek fel az emberek és ebben a légkörben a sajtó helyzete tarthatatlanná vált. A megyék felirattal fordultak a kormányhoz, de választ sem kaptak, a cenzúra pedig egyre erőteljesebben dolgozott. Ebben az időben a politikai időszakai sajtó nem fejlődhetett ki. Az elnyomással együtt a nemzet elégtelensége is nagyobbodott, de a helyzeten változtatni nem tudtak.

Ez az idő a cenzúra uralmának korszaka volt. (V. ö.: Ferenczy: id. m.)

Az 1795-i osztrák cenzúratörvény életbeléptetése előtt tudtára adták a színházi hatóságoknak, hogy új, szigorúbb szempontok fognak érvényesülni. 1794 augusztusában a Burgtheater igazgatósága figyelmeztette tehát a szerzőket, hogy tartózkodjanak először is minden a jó erkölcsökbe ütköző dolgok színrehozatalától, másodszor pedig politikai vonatkozású, de még ilyent csak távolról is érintő elvek hangoztatásától, melyek a polgároknban megingathatják ama szálakat, amelyek őket az államhoz fűzik. (V. ö Houben: id. m.)

Az irodalomban teljes a pangás. A sajtót a cenzúra bilincsekbe verte, íróink legnagyobb része, még a Martinovics-mozgalommal kapcsolatban, börtönben ül, mint pl. Kazinczy, Szentjóni Szabó, aki ott is pusztul el fiatalon, Verseghy, Batsányi és még sokan mások. Csokonai meg nem értve, társtalanul, Dayka, Kármán, Ányos Pál szintén fiatalon halnak meg. A nagy seprő jól sepert. A reakció nem csak ténylegesen végezte ki legjobb-jainkat, mint Hajnóczyt, hanem lassan, tétlenségre kárhóztatva, rendőri felügyelet alá helyeztetve, minden lépésüket megfigyeltetve, ellenőriztetve, lehetetlenné téve minden szabadabb megnyilvánulást, fokozatosan, de kiírtja őket.

Bessenyei a magányba menekül. Élve temetkezik el és ha elveit nem is adja fel, de eszméi és munkássága korára nem lehetnek befolyással, mert a cenzúra miatt művei nem jelenhetnek meg. Egyébként, őt is II. József halála óta, mint megbízhatatlant tartották nyilván.

Bessenyei nem volt forradalmár, a szó valódi értelmében vett demokratának sem lehetne nevezni. Azonban hová fejlődhetett volna egy ilyen kritikára különösképp hajlamos és világos koponya» hogy milyen tág tere nyílhatott volna, kinek a vérében volt úgyszólván a kritikus véna, az külön tanulmány tárgya lehetne. Jellemzésül nem mulaszthatom el erre vonatkozólag őt sajátmagát idézni.

„Ah! bárcsak elérhetném azon vigasztalásomat, hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna. Mihelyt az írók nyomtatásban az egész nemzet előtt elkezdenek egymással vetélkedni: azonnal megindul a szép elmélkedés. Ezt keresném én» azért garázdálkodom néhol írásomban. Tudom, hogy aki cáfolni akarna, igyekeznék hozzám szebb magyarsággal beszélni, mint én szoktam. Harmadik jönne, ki mindkettőnket felül kívánna haladni a nemzet mulatná magát s nevetne, mikor mi egymásnak előtte

bosszúságokat mondanánk; de a tudomány s magyarság azonban épülne.” (Bessenyei: Holmi. XXXIX.)

Bessenyein is erősen érzik a francia hatás. Tarimenes uta zása Voltaire-ízű szatíra. A munkát Bessenyei az 1800-as évek elején írta, de csak százharminc év múlva látott napvilágot. A Berzsenyi-reálgimnázium ifjúsága adta ki 1930-ban.

Ebben a munkában a fanatizmus elszánt ellenségének ismerjük meg őt. Főleg vallási világnézetére vetnek fényt a következő szemelvények a munkából:

„És valamikor az emberek egymást vallásnál fogva üldözték, legelőször is a vallás, osztán hazájuk ellen vetkeztek.” „Tudományunk abból áll, hogy mindent az isteneknek tudásukra bízunk, okosságunk az, hogy bölcsességük előtt együgyűséggel meghajoljunk, őket meg nem érthetvén.” „Aki nem kétségeskedik, sohasem okoskodik, aki nem okoskodik, sohasem gondolkodik, aki nem gondolkodik, nem ember.” „Vallás-e az, amiből a pokol terem, mely az embert a világ közönséges atyjának nevében egymás öldöklésére ösztönzi?”

De lássuk társadalmi felfogását.

„Ti nagyok! fejedelmi emberek! Mindig atyáiképpen, szánakozással beszéltek a szegény népről és vélek mindig anélkül cselekesztek. Minden irántok való atyaság, irgalmasság csak beszédekben gyakoroltatnak, a valóság kimarad.” „Valahol az uralkodó kegyetlen, szolgálatja hitetlen és érdemetlen. De nem is kérdi itt a felső hatalom, ha van-e hívság iránta vagy nincs? hanem csak fejet üttet, ostoroztat és raboskodtat, mely eszközök által a hívság megkészi.” „Minden uralkodó hatalom akkor a legerősebb, amikor legigazibb, és akkor legállandóbb, mikor legirgalmasabb.” „Jaj azon hazának, melynek fejedelme magán kívül tanácsra figyelmeznem kíván és hatalmának kiterjedése azzal vakítja, hogy bölcsesége is mindenek felett van.” „Ha asszonyok, gyermekek, együgyű és tudatlan szegények nem szorgalmatoskodnának, miből állana ki az országgló hatalom? Nem a szegény és együgyű résznek temérdek sokasága szüli-é hazánknak kezeit az oltalmazó fegyvereknek forgatására? Nem ők hozzák-é erejüket ivatezi rendünknek vezérlések alá?”

A sivár abszolutisztikus időkben ez a gondolat, ha napvilágot láthat, forradalminak hangzott volna, bár Bessenyei még álomlátásnak véli, hogy a jobbágyok és nemesek sorsa egyenlő legyen. Nem szabad elfelejteni, hogy ebben az időben még létezett Gvadányi, a peleskei nótárius, aki minden baj gyökerének a rossz könyveket tartotta és a rossz könyvek között érti Voltaire-t, Rousseau-t, Lessing-et és sok mást. Ugyanez a Gvadányi kesereg

az „ájtatosságtalanság” miatt. Sőt a föld forgásának tanát is kételkedve veszi tudomásul és azt mindenesetre veszedelmesnek tartja. Ugyanez a Gvadányi persze örömmel értesül, Martinovics és társainak kivégzéséről. (V. ö.: Eckhardt: id. m.)

Ilyen időkben Bessenyeiek nem szólalhattak meg, a peleskei nótáriusok ideje volt ez. Visszafelé való haladás.

A magányban Bessenyei csak spekulatív filozófussá válhatott. Más levegőben, viták és harcok közepette a tett embere, a haladás apostola lehetett volna, forradalmár, esetleg mártír. Az egyenlőségről így elmélkedik tovább: „... a társaságbeli egyenlőség nem azt teszi, hogy kinek-kinek egyenlő vagyona, rangja, hivatala, tehetsége legyen, mivel ennek csak kívánása, próbája is esztelent illetne. Az egyenlőség csak törvényben áll, hogy erejéhez képest viselje ki-kí terhét a közjóra és az igazság a legkisebbnek is ott, ahová sorsa helyezhette, szintén úgy kiszolgáltasson, mint a legnagyobbak.”

Bessenyei a rousseaui gondolatot, a társadalmi szerződés alapját teljesen magáévá tette, viszont a nem nemeseket teljesen figyelmen kívül hagyta.

Ebben az időben Domin jezsuita pátert nevezték ki a fizikai tanszékre tanárnak, aki az égháború ellen való harangozás hasznosságáról írt könyvet!

„A mennyország, a föld és a pokol egymáshoz való viszonyának, egymás felett és alatt való létezésének képzetei, a szellemeknek, kísérteteknek, boszorkányoknak, valamint az ördögnek a hite, úgyszintén a babonák mind kivesszenni indultak, de magától érthetőleg csak azoknak a gondolatvilágában, akik le tudták vetkezni az egyházak által lelkőkre aggatott ócska köntöst. Míg a XVII. század közepe táján nem egyedül egy magyar katolikus püspök tollat foglalkoztatta egészen komoly formában egy a purgatóriumból Pozsonyba feljárogató kísértet, hanem rajta kívül egy magyarországi luteránus püspökét, valamint egy híres holland teológusét is; addig ugyanazon század vége felé már Bekker Boldizsár holland református lelkész több művében, de kivált a több nyelvre lefordított munkájában, ostrom alá vette a kísértetekben, boszorkányokban, de egyúttal az angyalokban és ördögökben való hitet is, úgyszintén a divatos babonákat, jóslásokat, bűvöléseket. Igaz, hogy hivatalát veszítette érte, de ezen nincs mit csodálkozni, midőn az egyház égisze alatt katolikusok és protestánsok között egyaránt akadtak, még a XIX. század második felében is nagytekintélyű papi férfiak, akik nagy képpel tárgyalták az ördöggel való cimborálásról és a boszorkányokról... (Dr. Zoványi Jenő: A felvilágosodás története.)

Amikor a cenzúra a „Magyar nemzet szokásairól és erkölcsiéről” című kéziratát sem engedélyezte, maliciózan jegyzi meg: „ezen munkát is megtiltotta a becsületes cenzúra, melynek az a hivatása, hogy az embereket okosodni ne engedje. Pap a cenzor mindenütt. Csodálatos dolog, hogy a hiteles igazság mindig csak borotvált főben lakhasson!” Később ugyancsak a „Tudós társasághoz” nem adott engedélyt a cenzúra. Bessenyei ismét kifakad: „ez a munka is azzal az érdemmel ajánlja magát, hogy borotvált fejű pap által tiltatott meg... végre is nem az a kérdés, hogy a cenzornak miben álljon értelme, hanem hogy az isten és a természet igazsága merre vezet. Mások értelmének hízelkedjem-e a bennem élő igazságot fedezve? Hadd *legyek inkább írásban igazság, „mint nyomtatásban hazugság ...”*

A papok elleni ellenszenv nem speciális Bessenyei-vonás. Az egész felvilágosodás irodalmán végigvonul ez a szellem. Amivel velejár, hogy vallásellenes szólamok is belevegyültek írásaikba, mert minden haladás kerékkötőjéül a papokat tartották. Doktriner gondolkozású embereknél ez igen magától értetődő dolog, hisz felvilágosító irataikkal egyedül vélték megváltoztatni az emberek gondolkozását, egyedül az eszme, a gondolat, a betű által forradalmat előidézni, ennek pedig a cenzúra állt útjában, a cenzúra pedig szintén papi találmány eredetileg.

Már Batthyány is kikel a vallási elnyomás ellen, Martinovics leghevesebben támadja a felvilágosodás főellenségét, a papságot. Mindez szintén a francia hatásra vezethető vissza.

A papok elleni gyűlölet legklasszikusabb példáját Magyarországon talán Laczkovits produkálta. Az ő feje is a Vérmezőn hullott a porba és kivégzése előtt nem akart meggyónni a papnak.

„... de meggyónt azon ígélet alatt, hogy természeti gyermekeit megláthatja s hagyománya az ő rendelése alatt fog kiosztatni. Elfelejtven a gyónás ceremóniáját, tehát kérjden Atyafiságod, monda. Egyik vétkének azt vallotta, hogy papnak hitt.” (Kazinczy: Fogságom naplója.)

Kazinczy a felvilágosodás tűrhetetlen ellenségeinek nevezi a cenzorokat, a lélek zsarnokainak, és velők karöltve a jezsuitákat is. Irodalmi és felvilágosító hadjáratának legfőbb akadályozását a cenzúra működésében látja. Még a német írók műveiből való fordításait sem engedi a cenzúra napvilágra jutni. Wieland, Diogenes fordítását, valamint a Dayka által fordított Abelard verseit sem engedik kinyomatni, Ferenc trónralépése idején. (Lásd: Kazinczy levelét Aranka Györgyhez, 1792 július 21.)

Kazinczy a cenzúra akadékoskodásaiért a papokat teszi fele-

lössé, akiket a francia forradalomtól való félelem ösztökél a sajtószabadság teljes elnyomására.

Az újságok is a cenzúra miatt teljesen üresek. Kazinczy méltán panaszkodik. „Az újságokat nagyon herélik a cenzorok. Magam láttam a Deákban, mint torié ki a budai cenzor a Custine Humanitás-ának igen ártatlan emlékezetét. S mikor ennyire megyén a dolog, elvész a kedvem újságokat hordatni.” (Levél Aranka Györgynek 1793 január 5.) Majd pedig később: „mert oh mely sok ganajra írják ők rá az admittiturt. Ezek a tyrannusai az emberi léleknek nem arra vigyáznak, hogy a nem igazi idea ne terjedjen el a társaságban, hanem, hogy a papi hatalom és a theologusok céhje kárt ne szenvedjen...”

Azután azért fakad ki Kazinczy, mert a cenzor egész sorokat törölt egy fordítás kéziratából. „Én annyi fogát szeretném kivenni (t. i. a cenzornak), amennyi sort kitörlött.” (Levél Aranka Györgynek, 1793 április 4.)

Kazinczy is évekig raboskodott a Martinovics-per folytán, Ausztria különböző börtöneiben. „Fogságom naplója” című munkája csak 1848-ban láthatott napvilágot a cenzúra szigora miatt. Börtönből való szabadulása után úgyszólván egész haláláig állandóan anyagi gondokkal küzdött, de soha le nem tért az irodalmi alkotás területéről. Szűkös anyagi helyzetét még tetézte, hogy az állampénztár fogsága költségei fejében 1068, majd pedig 50 forintot követelt és hajtott végre rajta.

Szegényen, adósságot és nagy családot hagyva maga mögött halt meg a magyar felvilágosodás e jeles szelleme és harcosa, korának irodalmi középpontja, aki annyi tehetséget istápolt és ösztökélt alkotásra, a magyar irodalom nagyobb dicsőségére.

Kazinczy fogságának letöltése után a XIX. század első évtizedeiben fejtette ki irodalmi munkásságának javát, róla a következő kötetben még bőven lesz szó.

Berzeviczy Gergely: „De conditione et indole rusticorum” című munkában, a jobbágyság tarthatatlan helyzetét fejtegeti.

A szerző kimutatja, hogy az 1785-i népszámlálás szerint az ország 7 millió lakosa közül 325.000 nemes, ezek, vagyis a lakosság egy huszadrésze bírja az ország tizenhathuszad részét és semmit sem adózik, a lakosság tizenkilenchuszadrésze ellenben az országnak négyhuszadrészét bírja és viseli az összes adóterheket.

Berzeviczy nem akarta kéziratát cenzúra alá bocsátani, letette a Nemzeti Múzeumban és innét forgott másolatokban közkezen. Máriássy József azonban dacolva a cenzúra intézményével, a kéziratot kinyomatta. A nyomdászt elzárták, Máriássy pedig

mikor ez ügyben Pestre utazott, szerencsétlenség következtében meghalt, így a munka csak jóval később, 1804-ben jelenhetett meg.

Verseghy lefordította a Miliót Világtörténetét és „mivel nem papi jegyzéseket rakott mellé, Nagyszombatba küldetett, megtanulni, amit elhinni nem lehet, de kell...” (Kazinczy). Egyik pap-társa, Rietaller Mátyás 1792-ben feljelentette. A feljelentő szerint Miliót könyve magában véve semmi kifogás alá sem eshetik. Azonban annál inkább a hozzáfűzött értekezések, melyek nagyrészt a *Horus* című könyvből vannak merítve, melynél pedig a feljelentő szerint, veszedelmesebb könyv a XVIII. században nem jelent meg, mert a szerző azt akarja elhitetni olvasóival, hogy a vallás csak babona és csalás. Ebből a „szennyos forrásból” merítette a feljelentő szerint a szerző Verseghy értekezéseit és megtoldotta még Voltaire és egyéb „istentelen” írók műveiből vett részekkel s hozzátoldotta a tisztességes Millothoz. Még súlyosabbá teszi bűnét, hogy nagyraeszen minduntalan arra hivatkozik, hogy történetet írván, nem kötelessége a teológia és történelem között felmerült vitás kérdéseket eldönteni. Verseghyt, akit egész életében vonzott a censori állás és ezért több ízben is folyamodott, ez a feljelentés nem csak elütötte a cenzorságtól, hanem még büntetést is hozott neki. 1794-ben aztán, mint a Martinovits-féle mozgalom egyik részesét letartóztatták. Az volt ellene a vád, hogy olvasta és terjesztette a Martinovits-kátét és lefordította a Marseillaise-t. Halálos ítélettel sújották őt is, azonban a császári kegyelem folytán börtönbüntetésre enyhült büntetése. Majdnem tíz évig, 1804-ig raboskodott. (V. ö. Császár Elemér: Verseghy és a cenzúrahivatal. Századok, 1900. évfolyam.)

Verseghy a Millot-féle Világtörténet fordításához csatolt jegyzetekben szintén támadja a papságot.

Érdekes történeti dokumentum még az a levele, melyet Nagyszombat-bán, fogsága idején írt a papságról, mely minden szabaddabb hangot elfojt.

„Senkinek itt vétek nélkül sem látni szemével, sem nyelvét szabadon szólítani, sem élni eszével nem szabad.”

Reméli azonban, hogy „az emberi szívek nem csupa példa után indulnak, mint az esztelen juhok, buta kosok után, a mostani századnak eszmevilágánál, mely ránk is kezdte ragyogni, múlik az ily barmos követésnek lelke naponként.”

Bár ebben az időben a szabad szellem a papság körében is nagyon elterjedt. Akadt olyan plébános is, aki II. Józsefet püspök jelenlétében, csalatkozhatatlannak nyilvánította. (V. ö.: Marton: Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták.)

Hivatalos tankönyvben Martini könyvéből tanulták a magya-

rok is, hogy „a kegyességnek eleitől fogva semmi se volt nagyobb ártalmára, mint a Fanatizmus, babonáság. Ez az embereknek józanul való okoskodásokat, meg-villágosítatásokat igen sokáig meg-akadályoztatta, ez által lettének a kegyes emberek közül a kegyetlenségnek olly sok áldozataij.” (Martini: De lege naturali. 1792.)

Töbnyire a vallás áldozó papjaitól származott az emberiségnek az az átka. (V. ö.: Eckhardt: id. m.)

Bessenyei tovább álmodott a magányban egy jobb, szabadabb korról, mikor már nem lesz cenzúra és kiadhatja munkáit. Azonban, még ma is igen sok műve hever kéziratban. „Magyarország törvényes állása”, melyet 1804-ben írt, csak 1941-ben került sajtó alá; „A társaságnak eredete és országlása” csak 1942-ben. És így tovább.

Elképzelhető, hogyha tehetsége szabad fejlődését nem akadályozza meg a cenzúra, maradandóbb művekkel gazdagíthatta volna irodalmunkat.

Ez a magánosságba kényszerült gondolkodó jelentős társadalmi reformokkal foglalkozott, mint Gyulai írja róla: „Nála a dráma is csak forma, nem a cselekmény a fontos, célja az, hogy a szabadság, társadalom, állam és az emberről való eszméit kifejthesse.”

A sajtó elnyomása ellen Abaúj megye kétízben is felszólal, utalva arra, hogy a nemzeti művelődés kulcsa a cenzorok kezében van. II. Józsefről hálásan emlékezik meg, mert az általa adott sajtószabadság tette lehetővé a magyar irodalom fellendülését.

A gömörmegyei felirat pedig arra hivatkozik, hogy a gondolatok szabad közlése az ember természetes joga, melyről le nem mondhat, tehát ennek megszorítását, a hatalmat nem ruházhatja át a fejedelemre, de ellenkezik a polgári jogok céljával is a gondolkodás mindennemű korlátozása. Végül is a cenzúra ellenkezik saját céljával, mert a tilalom növeli a vágyat a tilalmazott könyvek iránt

Biharmegye szintén állást foglal az előzetes cenzúra ellen. Valóban vissza lehet élni a sajtóval – mondja –, de ez nem jelenti azt, hogy a sajtó működését korlátozzák. A bűnös szerzőket kell utólag felelősségre vonni, illetve megbüntetni, de a sajtót nem szabad bilincsekbe verni. A sajtó szabadságáért vívott, részben irodalmi harccal végződik a múlt századi reformeszméink története, az 1793-iki sajtórendtartás külsőleg fojtja el tovább a fejlődés szellemét, Martinovicsék sorsa a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait. (Concha: id. m.)

1792-ben Andrád Sámuel „Európai főbb újságok veleje” címmel új lapot akart megindítani, de engedélyt nem kapott.

„A reakció a revütermést is megfojtotta. Ahol a gondolkodás hivatalból üldözendő, nincsen szükség folyóiratokra.” (Szerb Antal: id. m.)

Még maguk a cenzorok is ellenőrzés alatt állottak. Megtörtént, hogy pl. a pozsonyi német lap egy proklamációját elnézte a cenzor. Ezt maga a császár észlelte és elrendelte, hogy úgy a szerkesztő, mint a cenzor ellen azonnal vizsgálatot kell indítani

A cenzúra azonban néha megnyugtató dolgokat is elrendelt: így 1816-ban, elgondolhatólag a közönség jókedélyének megóvása érdekében, az újságokból és röpiratokból törölni kell a drágaságot felemlítő vagy azzal foglalkozó cikkeket, mert „azok csupán az emberek lehangolását és a közönség aggasztását eredményezik”. Napóleon oroszországi borzalmas vereségeiről a német lapok annakidején semmit meg nem írhattak. A Grand Armée szétzüllesztéséről csak akkor vettek tudomást, amikor a szétvert csapatfoszlányok Berlinen vonultak keresztül. (Houben: id. m.)

Minden idők reakciói úgy látszik tanulnak egymástól. A fasizmus és kapcsolt területein ugyanúgy nem írhatták meg csak megközelítőleg sem a való helyzetet.

„Magyarországon a XVII. században és a XVIII. század három első negyedében a politikai problémákat a vármegyék zöldsztalánál döntötték el, 1752–1825-ig pedig, amikor már a fejlettebb kulturális viszonyok következtében az irodalom is részt vehetett volna ama feladványok megoldásában: a cenzúra állta útját a szellemi törekvéseknek. Csak 1780–1792-ig, de különösen 1790–91-ben indulhatott nálunk lendületnek a politikai irodalom.” (Ballagi: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.)

III. RÉSZ

Anglia

De nemcsak nálunk, Angliában is az elnyomás jegyében folyt le a tizennyolcadik század vége. Az angol kormány valóságos hajtóvadászatot indított a politikai szabad szólás ellen. Tömegesen ítélték az írókat pénzbírságra, börtönre, számkivetésre, oly nézetek és elméletek kifejtése miatt, melyeket későbben a sajtóban nyíltan lehetett hangoztatni.

„Egyáltalán nem nagyítunk, midőn azt állítjuk, hogy néhány éven át korlátlan terrorizmus uralkodott Angliában.” (Buckle: id. m.)

Majd 1795-ben oly törvényt vitetett keresztül a kormány, mely megtiltott minden nyilvános összejövetelt, ha csak azt legalább öt nappal előbb ki nem hirdették. De még így is minden egyes bírónak jogában állott a gyűlést feloszlatni, ha az előadó beszédét az uralkodóra, vagy a kormányra nézve sértőnek találta. Amellett felhatalmazása volt az illető előadót azonnal le is tartóztatni.

Az 1799-ben kiadott törvény megtiltotta, hogy nyílt területen, mezőn vagy téren, bárki is előadást vagy vitát rendezhessen. Ugyanebben az esztendőben, talán egyidőben a nálunk kiadott rendelettel, megtiltották, hogy valaki is a saját házában hírlapokat, röpiratokat vagy bárminemű könyveket iparszerűleg kölcsönadjon. Nemcsak a sajtót akarták elnyomni, hanem még a terjesztőket, a kiadókat és könyvárusokat is üldözték.

A börtönök megteltek a kormányellenesekkel, „a titkos bebörtönzés igaztalan rendszere, amely szerint Pitt és Dunda most mind megtöltötték a börtönöket parlamenti reformerekkel, akik tömlőébe dugattak minden nyilvános vád nélkül és akiktől a habeas-corpus felfüggesztéséről szóló törvény minden megtorlás reményét elvette.” (Cooke: His. of. Party III. idézi: Buckle: id. m.)

1793-ban Curie így ír: „Az üldöztetések, melyek a kormány

által egész Angliában megkezdettek a nyomdászok, kiadók stb. ellen, megdöbbenék önt és ezek közül a legnagyobb rész már több hó előtt elkövetett sérelmekre vonatkozik. A Manchester Herald nyomdászának már hét különböző pere van a lapjában közzétett cikkekért és hat különböző büntetése azért, hogy Paine hat különböző kiadását árulta és rendezte – minden a Paine pere előtt. Ez ember gazdag volt... de a különböző keresetek tönkre juttatják, aminthogy az is a céljuk.” (Idézi: Buckle: id. m.)

Aki a kormánnyal ellenkezett, azt a haza ellenségének nyilvánították. Politikai társulatok és nyilvános gyűlések tilosak voltak. A reformerek állandóan ki voltak téve a bebörtönözés veszélyének, de ha véletlenül nem is tartóztatták le őket, megfigyeltették, sőt magánlevelezésüket is felbontották.

Kémekek hemzsegték a kávéházakban, vendéglőkben és mindenféle egyesületekben, akik siettek mindenről jelentést tenni.

De ha valaki gyanús volt, minden további nélkül börtönbe lehetett vetni.

„A véleményszabadságot meggátló törekvésekkel szoros összefüggésben állott átkos külpolitikájuk (T. t. a kormányé), melylyel hallatlan nagy adósságba döntötték a nemzetet. Hogy ennek kamatait fizethessük, és egy pazarló és lelkiismeretlen közigazgatás folyó költségeit fedezhessük, adót vetettek a természet és ipar majdnem minden termékére. Ez adók a legtöbb esetben a nép nagy tömegére nehezültek, mely által a legnagyobb nyomorban sínylődött. Mert az ország felsőbb osztályai nemcsak megtagadták a többiek által oly hévvel sürgetett reformokat; hanem arra is kényszerítették az országot, hogy megfizesse amaz elővigyázati rendszabályokat, melyeket ellenkezése folytán alkalmazniuk kellett, így csonkította meg a kormány a nép szabadságát, így rabolta meg szorgalmának gyümölcseitől, csak azért, hogy ugyan ezen népet megóvja ama nézetektől, melyek az ismeretek növekedése következtében elkerülhetetlenekké váltak.”

A hírlapok ellen hozott törvények szigorúak, az írók üldözései kegyetlenek voltak, mert a kormány minden szabadgondolkozású író és publicistát el akart némítani. Ha valaki reformer hírében állott, úgy folyton a bebörtönözés veszélyének volt kitéve, de ha ettől ment is maradt, minden mozdulatát szemmel tartották és még magánlevelezését is felbontották.

Cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy ebben az atmoszférában számos kiváló tehetség kétségbeesett Anglia szabadságánalt sorsa felett és attól tartott, hogy pár év múlva teljesen megsziárdul a zsarnokság. (V. ö.: Buckle: id. m.)

Franciaország

A tizenhetedik század közepétől, majdnem a nagy francia forradalom előestéjéig, Franciaországban is hatalmas bilincseket vertek a sajtóra. Még a holland és angol könyvek elől is elzárták az országot. Voltaire-t Angliába száműzték, aminek az lett a következménye, hogy ott magába szívta az angol felvilágosodás eszméit, amiket aztán később hazájában terjesztett.

A cenzúra ebben az időben szigorúan elfojtott minden hangot, mely a monarchiát vagy az egyházat bírálta. Hetven királyi cenzorból álló bizottság gyakorolta a cenzúrát. Engedélyük nélkül egyetlenegy könyv sem jelenhetett meg Franciaországban. Igaz, hogy ezeket a szigorú rendelkezéseket is megkerülték, mert nagyon sok tiltott könyv volt forgalomban, annak dacára, hogy börtönbüntetés stb. várt nemcsak a szerzőre, kiadóra, nyomdászra, hanem még a könyvára is.

Ebben az időben „a röpirat-írás az ember életét vagy testi épségét veszélyeztető foglalkozás volt”. (Fischer: Európa története. II.)

A tudósok a kor alávaló levegője folytán valamennyien szolgállekké vedlettek át, mert nem volt rá mód, hogy a vallási és politikai problémákat nyíltan megtárgyalhassák. Amikor a század nagy gondolkodói megkezdték az angol filozófiai eszméket Franciaországban is terjeszteni, az uralkodó osztály valóságos irtó hadjáratot indított a tudományos megmozdulás ellen. Nem egyes esetekről volt itt szó. hanem rendszerről, melynek az volt a célja, hogy csirájában fojtsanak el minden haladó eszmét, sőt minden kutató-gondolkodót meg is büntessenek.

Descartes, akit joggal nevezhetünk a kor legnagyobb gondolkodójának, hazájában egyetlenegy művét sem adhatta ki. Elhagyta Párizst, hogy a hatóságok befolyásától menten, szabadon,

elméletei kifejtésének élhessen. Hollandia különböző városaiban rejtőzködött. Nem akart Galilei sorsára jutni, de egyben arra sem volt hajlandó, hogy nézeteit megváltoztassa, vagy akár csak kompromisszumot kössön. Tanítását egyébként az egyház elítélte és műveit elégette.

Descartes könyveit úgy az utrechti protestáns egyetemről, mint a párizsi katolikus főiskoláról kitiltották. Róla állapította meg Hegel klasszikus tömörséggel: „Ő a gondolkodástörténet újkorát jelző szellemi forradalom kezdeményezője.”

Érdekes statisztika volna, mely kimutatná, hogy az írók közül, legalább XIV. Lajos halála utáni időben, hányan szenvedtek üldöztetést, börtönt, száműzetést. Legtöbbnek neve még ma is él: Beaumarchais, Buffon, d'Alembert, Diderot, Duclos, Freret, Helvetius, Mably, Marmontel, Montierquieu, Merceser, Morellet, Raynal, Rousseau, Voltaire és még igen sokan mások.

Rousseaut száműzték az országból; Emil-jét, 1762-ben, a párizsi parlament istentelennek nyilvánította és az igazságügyi palota udvarán nyilvánosan elégették. Rousseaunak menekülnie kellett, ekkor ment Neuchatel-be, ami akkoriban Nagy Frigyes proktorátusa alá esett.

Helvetius híres művét a „Szellemről”, 1758-ban, szintén nyilvánosan égették el, szerzőjét pedig arra kényszerítették, hogy nézeteit vonja vissza.

Buffon szintén kénytelen volt oly természettudományi tanokat visszavonni, melyek ma már általában köztudomásúak, de akkor még sértették a papság fülét.

Mably: „Megjegyzések” című művét azonnal elkobozták. Guizot, aki pedig nem gyanúsítható meg sem vallástalansággal, sem pedig felforgatással, érdemesnek tartotta később azokat újra kiadni.

Raynal: „India története” című könyvét elégették, szerzőjét pedig börtönbüntetésre ítélték.

Lanjuinas: II. Józsefről írt munkáját, mert abban a vallási türelmet és a rabszolgaság eltörlését védelmezi, szintén elégették.

Marsy: „Bayle elemzése”⁴ című könyvét elkobozták, szerzőjét pedig bebörtönözték.

Linguet: „A jezsuiták története” című munkáját elégették, 8 évvel később ugyanezen szerző folyóiratát kobozták el, három év múlva pedig politikai évkönyveit foglalták le, őt magát a Bastille-be zárták.

Delisle de Sales-t a természetbölcseletről írt műve miatt száműzték, egész vagyonát pedig elkobozták.

Beaumarchais memoárjait elégették.

Hasonlóképp elnyomatás vagy betiltás a sorsa: 1724-ben Gervais: „Levelek”; 1727-ben Courayer: „Értekezések”; 1732-ben Margát: „Tamerlan története”; 1736-ban Cartaud: „Az ízlésről”; 1745-ben Duclos: „XI. Lajos története”; 1750-ben Bargeton: „Levelek”; 1752-ben Reboulett XI. Kelemen története; ugyanez esztendőben Gerard: „Az ember iskolája”; 1754-ben Louis: „A nemzésről”; 1769-ben Jamin: „Gondolatok”; 1772-ben Boucquet: „Levelek”; 1776-ban Coquereau: „Memoárok” stb., stb. című műveknek. Felsoroltak azonban csak egy csekély töredéke mindazon munkáknak, melyek üldözést szenvedtek.

Desforgest, aki az angol trónkövetelő bebörtönözése ellen írt, magát is bebörtönözték és utána pedig száműzték.

La Harpe, Fénelon feletti emlékbeszédét betiltották; Duvernet, aki a Sorbonne történetét írta meg, a Bastilleba zárták. A mű csak kéziratban maradt meg.

De Lolme, az angol alkotmányról írt műve megjelenése után azonnal betiltatott.

1770-ben, Andra, a toulousei collége tanára, az egyetemes történelem vázlatára első kötetének megjelenése után állását vesztette. A szerző a csapást nem élte túl. Hasztalan fáradozása miatt való elkeseredésében, hirtelen szívszélhűdés érte és meghalt.

Montesquieu: Reflexion sur le Monarchie-t 1724 táján írhatta, de csak kéziratban maradt. Nyilvánosság elé csak 1879-ben került (V. ö.: Buckle: id. m.)

Pascal „Vidéki levelei”-t nyilvánosan megégették.

Jansen 1636-ban Ágoston tanát fejtegette megjelent munkájában. A jezsuiták közbenjárására VIII. Orbán pápa a könyvet külön bullában, mint eretneket elátkozta. A munkát több ízben is pápai átok alá vetették, végül is Jansen elátkoztatását mindenkinek, aki az egyházhoz tartozott, tudomásul kellett vennie és aki mégsem vette, azt a kormány vette üldözőbe.

Quesnel lefordította az új szövetséget, melyekhez erkölcsi elmélkedéseket írt, jansenista eszmék alapján. XIV. Lajos a könyvet ugyancsak a jezsuiták tanácsára eltiltotta és szerzőjét száműzésre íteltette.

Pierre Bayle (1647-1706) hugenotta családból származott és mint ilyenek igen sok akadály állott útjában. Franciaországot végül is el kellett hagynia. Elvesztette sedani tanári állását, mint szabadgondolkodót 1693-ban a rotterdami egyetem tanszékétől is megfosztották, amin ne is csodálkozzunk, mert tanítása szerint a vallás nem egyeztethető össze a tudománnyal, a vallási elvek nem tudásunk tárgyai, a hit tanításai nemcsak megfoghatatlanok, hanem egyenesen ellenkeznek az ésszel. A világban levő és észlel-

hető gonoszság semmiképpen sem egyeztethető össze a gondviselő isteni jósággal. A vallási dogmák nem lehetnek az ész alapjai. Az tömegek számára a dogmákban rejlő titokzatos, ésszel fel nem fogható valami, teszi a tömeg számára azokat elfogadhatóvá.

„Aki egy bölcséleti vallást akar kitalálni, az eltávolíthatja belőle a nehezen érthető tanokat, de le kell tennie arról a hiú reményről, hogy a tömeg öt valaha is követni fogja” (Bayle)

Bayle nyomán a kételkedésből születik meg a modern tudományos és irodaalmi-kritikai szellem. Hatása az egész XVIII század felvilágosodására felmérhetetlen becsléssel.

Fréret a Bastilleba került, mert kritikailag vizsgálta a királyi hatalom eredetét.

Az 1757-iki királyi rendelet halálbüntetést helyezett kilátásba minden olyan íróra, aki a „vallást megtámadja, ami gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a hagyományos hit dogmáit nem volt szabad kritika tárgyává tenni.

Voltaire az Angolországi Levelekben dicsérni merte az ottani állapotokat, szembe állítván az angol politikai és szellemi szabadságot a francia elnyomással, elítélvén Franciaország mihaszna arisztokráciáját és dézsmáló papjait, akik csak börtönnel tudnak felelni minden égető probléma megvitatására. Ezt a kéziratot Voltaire abban az időben nem is merészelte kinyomatni, csak a baráti körben járt kézről-kézre, mint a *Henriade*, mert a cenzúra eltiltotta. A Hennádé csak később jelent meg Hollandiában.

Az angolországi levelek állítólag Voltaire tudta nélkül, mégis megjelent nyomtatásban (1734). A párizsi parlament persze nyomban lefoglalta és elrendelte, hogy nyilvánosan elégessenek, mert „botrányság ellentétben van a vallással, az erkölccsel és a tekintélytisztelettel”.

Voltaire-t tehát ismét a Bastille fenyegette és ezért még ideje korán kerekelt oldott.

Voltaire életének nagy részét menekülésben volt kénytelen tölteni. Művét legtöbbször csak álnév alatt adhatta ki, melyeknek elkobzás, elégetés volt osztályrészük, de még a terjesztőket is üldözték, pellengérré állították, tüzzel-vassal megbélyegezték vagy gályára hurcolták. Csak késő öregségében térhetett nyugodtan haza imádott Párizsába, ahol is fejedelemhez illő pompával fogadták.

Voltaire „Bölcsészeti Levelei”-nek, melyben Locke eszméit ismertette, terjesztését meggátolták, Voltairt elfogták, művét pedig hóhér által égették meg.

A „XII Károly” története című művéhez kiadási engedélyt kapott, megjelenés után a könyvet mégis elkobozták.

Newton felfedezéseiről írt munkáját a hatóság szintén nem engedte megjelenni

Az enciklopedisták ellentétben állottak és szembehelyezkedtek a tekintélytisztelet elvével, nem kímélték a hagyományokat, szabad kritikát gyakoroltak az állam, társadalmi intézmények és a vallás felett Ugyanoly helyet foglalnak el a polgárság szabadságtörekvéseiben, mint Marx és Engels a modern szocializmusban. Ezért igen nagy a politikai jelentőségük.

Az Enciklopédia igen jelentős tényezőjévé vált a felvilágosodás mozgalmainak, az emberi szellem történetében óriási fontossága van. Nemcsak csoda, ha a munka megjelenését és terjesztését mindenképp akadályozták Az Enciklopédia második kötete 1752-ben jelent meg, szétküldését azonban nem engedélyezik, csak egy év múlva oldják fel a tilalmat; 1759-ben azonban a mű folytatását megtiltják.

Az Enciklopédia volt a kor legnagyobb ügye, a cél, mely felé minden megelőző mozgalom irányult s mind annak eredete, ami utána következett és – ami ebből következik – az eszmék történetének igazi középpontja a tizennyolcadik században. (Brunetiére)

Mably kikel a vagyon egyenlőtlensége ellen. Az embert szerinte a vagyonnak egyenlőtlensége kiforgatja igaz valójából és megmásítja természetes érzéseit. Az egyenlőség egyesíti az embereket, az fog minden jót hozni, az egyenlőtlenség pedig okozna mindazon bajokat, melyeket tapasztalunk A gazdagok és szegények viszályából születnek azon viszályok, melyek polgárháborúra és forradalomra vezetnek

De a vagyon egyenlőtlensége szerint ellenkezik a természettel is Nem adta-e a természet minden embernek ugyanazokat a szerveket és ugyanazon szükségleteket? A javak, melyekkel a természet a földet elárasztotta, nem közös tulajdonai-e az embernek? A természet nem teremtett külön szegényeket és külön gazdagokat Szerinte a tehetségek egyenlőtlensége sem érv, mert maga az is következménye a vagyon egyenlőtlenségének, mely ezer felesleges szükségletet kelt életre. Bevallja, hogy bizonyos egyenlőtlenség van az emberek természetében, de az nincs arányban azzal a roppant különbséggel, mely most elválasztja őket

Raynal abbé 1782-ben megjelent „Az európaiak kereskedelmi intézményeinek philosophiai és politikai története” című munkájának igen nagy sikere volt, a párizsi teológiai kar rosszalással fedette meg, kijelentvén, hogy Raynal abbé tételei képtelenek, istenkáromlók és telve vannak dühvel és gyűlölettel a vallás és a királyi hatalom ellen.

Raynal abbé többek között a vagyon egyenlőtlensége ellen is kifakad „az igazságtalanság uralkodik a vagyon egyenlőtlenségében, mely az elnyomatásból származik s azt újra előidézi Törvényeink jogtalansága, a vagyon igazságtalan felosztása ez a nyomor átka és terhe, a gazdagok szemtelensége és büntetlensége miatt támadnak a lázadók és a bűnösök.”

A zsarnokság ellen „Midőn egy papi és katonai kormány mindent a járom alá hajtott, meg a véleményeket is, a szabadságnak árnyéka sem marad fenn a művelt népek számára” – „Ha valamely népet az elvetemültség örvényébe akarunk taszítani, csak a zsarnok címét kell szentesítenünk az atya címével.”

„A zsarnok egyfejű szörnyeteg, kit egy csapással le lehet verni.”

Ez a néhány szemelvény azt hiszem érthetővé teszi, hogy a párizsi teológiai kar Raynal munkáját megfeddette

A magántulajdonellenes tendencia végigvonul, azt lehet mondani, a filozófia egész történeten így már Platón tagadja a magántulajdont és olyan veszedelemnek tartja, melyet meg kell semmisíteni. Arisztotelész ezzel szemben Platón ellen védi a tulajdont, de egyben elismeri az államnak azt a jogát, hogy a tulajdont tetszése szerint szabályozhatja. Később az egyházatyák egyöntetűen azt hirdetik, hogy a tulajdon joga a bitorlásból ered és a gazdagok csupán letéteményesei a szegények vagyonának. A VII. században Hobbes szerint, a tulajdonjog fogalma forradalmi gondolat. Bossuet az állami hatalomra ruhazza a tulajdon jogát. Malebranche is az erőszak és bitorlás eredetének tartja a tulajdont. Montesquieu is csodálja Kréta és Lacedaemon kommunista intézményeit, sőt még a paraguayi jezsuitákét is. A tulajdonjog megvetése miatt Rousseau is dicsőíti az antik köztársaságokat.

Marmontel-t, aki elsőnek terjesztette Franciaországban Adam Smith közgazdasági és Beccaria jogtudományi tanait, általában a vallási türelmesség híve volt és a fanatizmus ellen küzdött, szintén a Bastilleba zárták, kiszabadulása után pedig, hogy teljesen tönkre tegyék, elvonták a „Mercure” kiadásának jogát, mely pedig egész jövedelmét alkotta. Diderot első művét Hóhér által égettek el. (1746) „Pensées Philosophiques” címen megjelent munkája miatt pedig a vincennesi börtönbe zárták. „Akik Franciaországot akkor kormányozták, abban valami veszélyt láttak, vajjon az a gyanú kelt-e fel bennök, hogy a vaksággal rajok céloznak?” (Buckle id. m.)

1764-ben kelt rendelet szerint tilos volt minden a kormányzó szóól szóló munka kiadása. 1767-ben halálbüntetést szabtak ki

azokra, akik sajtó útján a közszellemet izgatják, vagy a vallást támadják, vagy akár pénzügyekről értekeznek. 1780-ban a közvadló javaslatot tett, hogy minden könyvkereskedést be kell zárni és csak a kormány felügyelete alatt álló nyomdában kiadott sajtótermékek kerülhetnek forgalomba. Az 1764-ben kinevezett l'Averdy nevű pénzügyi ellenőr által kiadott rendelet értelmében (ez abban az időben törvényerővel bírt) tilos volt mindannak kiadása, ami a közigazgatásra vagy a kormánystruktúrára vonatkozott. Ez akkor annyit jelentett, hogy az illetőt, minden védelem nélkül meg lehetett büntetni (Buckle· id. m)

Morellet abbé a sajtószabadságot vette külön vizsgálat alá, az államtanácsnak 1764-iki rendeletével kapcsolatban, mely a közigazgatás kérdésére vonatkozó minden iratot és nyomtatványt, súlyos büntetés terhe mellett eltiltott. Kifejtette, hogy a sajtószabadság igen fontos és döntő tényező, mert csak ez esetben juthatnak érvényre az igazság elvei. Ha van egyáltalán el nem idegeníthető jog, akkor a gondolkodás, sőt a hangosan gondolkodás joga ilyen, Morellet szerint

Szerinte, ha terjednek is hamis nézetek a sajtó szabaddá tétele esetén, az nem baj, mert maguk a tévedések is hasznosak. Descartes hamis rendszere vezetett Newton igaz rendszerére. Ezzel szemben az írott dolgozatok, melyeket a miniszterek használnak, lehetnek ép oly tévesek, mint az irodalmi termékek!

Helvetius „De Tesprit”, 1759-ben névtelenül megjelent munkáiban a materializmus alapeszméit az erkölccsel való viszonyában fejtegette. Szerinte jó ember az, aki a maga érdekeit, mások megkárosítása nélkül valósítja meg. „Az emberekkel velük születik, hogy húst és gyümölcsöt szívesen esznek és emellett rosszul vannak felfegyverkezve ahhoz, hogy ne legyenek kiszolgáltatva a náluknál erősebb állatok étvágyának. Tehát az emberek kénytelenek voltak egymással szövetkezni, hogy magukat élelmezék, vagy hogy a tigris és az oroszlán dühe elől biztonságban legyenek. „Ebből szerinte azt a következtetést lehet levonni, hogy a társadalomalkotásnak természeti, materiális, nem pedig metafizikai alapjai vannak.

„Érdek és szükséglet minden társasság princípiuma, illetve ősforrása „,

A közös érdek közös társasságot teremt, az ellentétes érdek pedig társatlanságot, illetve szembehelyezkedést. Helvetius szerint az emberi társadalomban is vannak ellentétes érdekek, tehát korán felismerte a társadalom osztálytagozódását.

Továbbá azt fejtegeti, hogy nem szabad mások munkaerejét

túlságosan kiaknázni A munkaidőt le kell szállítani hét, vagy nyolc órára

A könyv nyomtatási engedélyét államtanácsi ítélettel visszavonták A párizsi érsek betiltotta. A parlament kiátkozta, a következő kommentárral: „A legaljasabb és legszegyventeljesebb szenvedélyek eme törvénykönyve a materializmusnak és mindannak a védelme, amit a hitelenség csak állíthat, hogy a kereszténységet és katolikus egyházat gyűlöletessé tegye, az észnek, a jólétnek, a társadalom iránti szeretetnek az a megzavarása, az alaptalan és becstelen felfogás minden lapon szembeötlik.”

A pápa 1759-ben kiátkozza. A Sorbonne megcáfolni igyekszik tanait. Helvetiust arra kényszerítik, hogy ő maga is vonja vissza tanait, aminek a szerző eleget tesz.

Helvetius erre a „De l’homme”-ban nézeteit és véleményeit még szabadabban fejti ki. De úgy rendelkezik, hogy ezt a művét csak a halála után adják ki, mert „ha kiadtam volna életemben ezt a könyvet, azzal csak üldözést vettem volna a nyakamra és magamnak sem nagyobb gazdaságot, sem pedig új méltóságokat nem szereztem volna „,

Helvetius végül kérvényt nyújt be az udvarhoz az alábbi szöveggel „Kérem az udvart, hogy részemre bizonyítványt kiállítani szíveskedjék, mely tanúsítja, hogy én minden tévedést, melyekkel könyvem tele van, formálisan és határozottan megtagadok, megbélyegzek és visszavonok, hogy az udvar hasonlóképp kegyeskedjék egy bizonyítványt kiállítani arról, hogy az igazságokat, melyek a fenti igazságoknak pont az ellenkezői, elfogadom és mindenkor vallani fogom.” (Idézet. Sándor Pál: „A történelmi materializmus története” című könyvéből)

Az igazolványt úgy Helvetius, mint a cenzor, akinek elnézése folytán jelenhetett meg a könyv, megkapták. A „De l’homme”-ban persze Helvetius megírja, hogy „ma csak az eltiltott könyvekben lehet megtalálni az igazat, a többiek hazudnak” és siet kijelenteni, hogy „én ama alapelvektől, melyeket a „De l’esprit’-ben állítottam, nem távolodom el.”

Helvetius műveit a legistentelenebb könyveknek kiáltották ki s mindenhol kiüldözték, a szerzőnek magának is menekülnie kellett, ő is nagy Frigyes udvaránál talált menedéket Helvetius a legélesebben küzd az egyház, a teológia erkölestana és a hagyományok ellen. Diderot szerint működése valóságos buzogánycsapás volt a hagyományos előítéletekre.

Helvetius a sajtószabadságnak is védelmére siet, ami az alábbi idézetekből világosan kiderül.

„Az ellenvélemény kimondásának, azaz a sajtószabadságnak köszönik a physikai tudományok tökéletességüket”

„A fejedelem tartozik a nemzetnek az igazsággal és a sajtó szabadságával, mint az igazság felfedésének eszközeivel.” A türelmetlenség ellen is harcol „A türelmetlenség és az üldözés nem isteni parancsolat szerint valók... a türelmetlenség a papság hatalmának alapja ... minden türelemetlen vallás szükségkép királygyilkos.” „A zsarnokság sajátsága az, hogy lealacsonyítja és elaljasítja a lelkeket s a megvetés és a népek hitványsága táplálja a vezérek tudatlanságát.”

La Mettne (1709-1751) katonarvos volt, de állását a „Lélek természetrajza” című munkája miatt elvesztette Támadta többek között az orvostudomány hagyományait is Az „Embergép” című munkája miatt üldöztetve, kénytelen volt Hollandiába menekülni, majd ő is Nagy Frigyes udvarában keresett menedéket

Fénelon, XIV. Lajos előtt főleg azért lett kegyvesztett, mert a törvényhozást nem állandó és örökös tagokból álló gyülekezetre kívánta bízni, hanem változó és választott gyülekezetre A király nagyon jól ismerte Fénelon politikai reformterveit és fel is keltette ellenszenvét ellene, jobban talán, mint a Télémaque-ben foglalt összes utópiák és morális tételek.

Továbbmenve, Fénelon a vallási türelem mellett is állást foglalt:

„Semmiféle fejedelem sem követelheti alattvalóitól a benső vallásos hitet Megakadályozhatja az olyan formaságoknak, nézeteknek és szertartásoknak nyilvános követését, amelyek a secták száma következtében megzavarhatnak az állam békéjét, hatalma azonban ennél tovább nem terjed... Az alattvalóknak meg kell hagyni teljes szabadságukat a tekintetben, hogy mindegyik a maga részéről megvizsgálhassa az isteni kinyilatkoztatás dogmatikus alapját és vallhatóságának indokait.” (Fénelon)

Vauban szinten kegyvesztett lett a királynál, mert leleplezte az ország nyomorát, melyet eltakart a pompa és fény és kegyvesztett lett, mert orvosságnak azt ajánlotta, ami miatt minden visszaélést fel kellett volna áldozni. A nyomor oka szerinte a helytelen adókövetés, az összes adók a legszerencsétlenebb és a dolgozó néposztályt terhelik, amit még azonkívül az adószedések igazságtalanságai és visszaélései is súlyosbítanak Mindeme bajok gyógyítására Vauban gyökeres orvosságot ajánlott. El kell törölni az összes létező adókat és helyettük egyetlen adót kell bevezetni, amelyet mindenki jövedelme után volna kénytelen fizetni, mégpedig jövedelmének egytizedrészét. Ezt Vauban királyi tizednek nevezi, ami tulajdonképpen a jövedelmi adónak felel meg. Meg-

említi azután, hogy ez adó alól való bármilyen kiváltság vagy felmentés igen súlyos visszaélés volna, minthogy ez a közösség kárára történék. „Becsületbeli és lelkiismereti kötelességemnek tartom, felségednek figyelmét fölhívni arra, hogy nézetem szerint Franciaországban sohasem voltak elegendő tekintettel az alsó osztályra, s hogy most is vajmi kevéssé teszik, ezért ez az országnak leginkább tönkrement és legnyomorúságosabb része... ez viseli az összes terheket, ez szenvedett mindig a legtöbbet s jelenleg is ez szenved leginkább... pedig a népnek éppen a legalsó rétege az, mely munkája és kereskedelme és az adók által, melyeket a királynak fizet, gazdaggá teszi őt és országát... Ily állapotban sínylődik a népnek annyira hasznos és annyira megvetett része.” (Vauban.) Majd tovább: „mindama kutatások alapján, amelyeket több év alatt, mióta azoknak szentelem magamat, megéjteni módomban állott, jól meggyőződtem arról, hogy az utóbbi időben a népnek csaknem egy egész tizedrésze koldulásra szorult és tényleg koldul is, meggyőződtem továbbá arról, hogy a másik kilenc tized részből öt nincs abban a helyzetben, hogy alamizsnát osztogathasson, mert csekély kivétellel, maga is majdnem ugyanolyan szerencsétlen helyzetben sínylődik, meggyőződtem, hogy hátralevő négy tizedrészből, három igen szorult helyzetben van és örökös zaklatásban él adósság és porok miatt, és hogy a tizedik tizedrészen nem lehet találni százezer családot, sőt alig hiszem, hogy hazugságot mondanék, ha azt állítom, hogy nincsen köztük tízezer család, kicsi és nagy, amelyről azt lehetne mondani, hogy igen jó módban él, és ha ezek sorából kivennők az üzéreket, ezeknek nyílt és titkos társait és alkalmazottait és mindazokat, akiket a király támogat jótéteményeivel, végre néhány kereskedőt stb.: meg vagyok győződve, hogy a maradék igen csekély volna.”

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy e sorokat szerző a napkirály fénykorában írta ...

Racine, a nagy drámaíró is kegyvesztett lett, mert ő is a közjó kérdéseinek problémáival kezdett foglalkozni, egyszóval a társadalmi kérdések, akkoriban veszélyes porondjára lépett.

Molière „Tartuffe”-ja klerikális és konzervatív körökben igen nagy izgalmat keltett. Hardouin párizsi érsek, akinek nevére ma már alig emlékszik valaki is, míg a „Tartuffe” még mindig eleven valóság, pásztorlevelet bocsátott ki azok ellen, akik a darabot meg merészelik nézni. Molière erre szellemesen megjegyezte: „miért lenne nekem tilos dolog szónoklatot tartani, amikor a papok szabadon játszhatnak bohózatot.”

A darabot a reakciós körök unszólása folytán végül is betiltották. Bossuet, a kor irodalmi tekintélye, azt is ráfogta Moliérere,

hogy annak korai halála, isten büntetése az „aljas” műért. (Viszont köztudomású, hogy Moliére korai halálának a tüdőbaj volt az okozója.) Moliére hivatásának áldozata. Sokat betegeskedett, orvosai hiába óvták a túlfeszített munkától. A „Képzelt beteg” előadása közben hirtelen rosszul lett és utána meghalt. Földi maradványainak eltakarítása is akadályokba ütközött. A párizsi érsek megtagadta a temetési engedélyt és csak több napi tárgyalások után, a király közbenjárására földelték el.

Tartuffe színrehozatalát csak évek múltán engedte meg a király. Azonban még ekkor is az illetékes állami tényezők Moliére előtt egyszerűen bezárták a színházat. A király ebben az időben sokkal inkább a háborúskodással volt elfoglalva és így csak kb. öt év múlva adhatták elő a darabot.

Upton Sinclair tömören a következőképp vázolja Moliéret és korát: „Az akkori idők egyik nagy kerékkötője kétségtelenül a túltengő egyház volt, amely ellenőrzés alatt tartotta a nemzet szellemét és lelkiismeretét és csirájában fojtott el minden önálló gondolkozást. Kémek hordái, a jezsuiták titkos ügynökei lepték el Franciaországot. Semmi sem maradhatott előttük titokban, hiszen belenéztek a lelkekbe: a gyóntatószéken keresztül uralmuk alá hajtották az egész politikai és társadalmi életet. Ahogy rendszerint történni szokott, ezúttal is az asszonyok tudatlansága és érzelmi túltengése jött segítségükre, de befolyást tudtak gyakorolni a királyra is, akit kényszerítettek, hogy a protestánsokat védő türelmi rendeletet vonja vissza és üldözze tovább a hugenottákat. Moliére, aki mindezt látta és megértette, egyik leggyilkosabb darabját írta erről, a Tartuffe-öt. Ebben egy ármánykodó papot mutat be, aki belopódzik egy középnemesi családba és ott elcsábítja jólte vő jenek feleségét. Ez a mű csupa izzó dühkitörés, az álszenteskedés könyörtelen ostromozása. Mint propagandadarab ma is époly hatásos, mint amilyen háromszáz évvel ezelőtt volt.” (Upton Sinclair: Irodalomtörténet.)

A Don Juan is erős tiltakozást váltott ki bizonyos reakciós korokból. A rendőrőrnök engedélyével röpirat is jelent meg, melyben a szerző özönvízzel, pestissel és döghalállal fenyegette meg az országot, ha a király féket nem vet Moliére istenkáromlásainak. A röpirat szerzője, de Rochemont úr, nem Tartuffe volt-e maga, előre sejtve, jó távolból, hogy kivel van dolga és máris el akarta fojtani a hangot, mely két év múlva pellengerre állította őt a világ előtt? (Nisard: A francia irodalom története. II.)

Roullé, párizsi plébános is adott ki röpiratot, melyben a Tartuffe szerzőjét durván megtámadja s többek között azt kívánja, hogy „e testet öltött, emberi formába öltözött ördög (már mint

Moliere) megérdemelné, hogy máglyán égessék meg, hogy így már előre érezze azt a tüzet, melyben a pokolban égni fog.”

„E durva kitörés korántsem pusztán megmosolyogni való túlzás, bár a király kegyeltjéről van szó, ha elgondoljuk, hogy máglyahalállal még a múlt évben is sújtottak eretnekeket Franciaországban.” (Haraszti: Moliere élete és művei)

Amíg az eszmék terjesztését gúzsbakötötték Franciaországban, addig úgy a polgári, mint a katonai vonalon, a legnagyobb rendtelenség uralkodott. Az udvar által eltartott és kitüntetésekkel elhalmozott írok pedig csúszó-mászó, álszenteskedő osztállyá fajultak, akik ellene szegültek minden haladásnak.

Franciaország szellemét kegyetlen átok sújtá, irodalma betiltatott és elégettetett, szerzői kifosztattak és börtönbe zárattak (V. o: Buckle id. m)

XIV Lajos örökös háborúskodásai és pazarlásai miatt Seignobos szerint is megfogyatkozott, elszegényedett népet és rengeteg adósságot hagyott hátra maga után Uralma alatt keletkezett anyagi hanyatlás és általános elszegényedés kiélezte a szociális elmentéteket és előkészítette a talajt a nagy forradalom számára. A XVII. század vége felé Colbert már hiába mesterkedett az ipar és kereskedelem felvirágoztatásán, a hódítás politikája tönkretette az országot A súlyos adók, melyek a parasztság vállaira nehezettek és amelyeket az adóbérlők kíméletlenül hajtottak be, a legnagyobb nyomor előidézőivé váltak

A népről egyébként ebben az időben a francia írok nem nagyon írhatták meg a valóságot. A külföldiek azonban nem hallgattak

„A termőföld haszonbére Franciaországban e kevés év alatt a nép szegénysége folytán felére csökkent” (Locke id Buckle.)

„A francia parasztság a munka és inség folytán egészen elbátortalanodott (Sir Temple Vilmos id. Buckle: id. m)

„Ismerek Franciaországban szegény embereket, kik eladták ágyukat és szalmán aludtak, eladtak fazekait, üstjeikét és minden háztartási szerüket, csakhogy kielégíthessék a királyi adók kíméletlen beszedőit „ (Burton. 1689)

„A város minden részében (t i Párizsban) oly tömérdek a szegény ördögök száma, hogy az ember, akár hmtón, akár gyalog járjon, az utcán szintúgy, mint az üzletekben, a koldusok toladásától alig végezheti dolgait” (Lister, 1698)

1718-ban Montagu Mária lady Ric-hez intézett egyik levelében a következőkép ecseteli Lajos uralkodásának hatásait: „Előttem mi sem oly rettentő, mint a nyomor, hacsak az ember nem bír azon isteni tulajdonsággal, hogy azon segíthet és Franciaország

összes falvai nem mutatnak egyebet Míg a postalovak felváltatnak, a helység összes lakói kitódulnak koldulás végett, oly nyomorteljes és kiéhezett arcokkal, oly vékony és rongyos mezben, hogy szólniok sem kell sanyarú helyzetök bizonyítására.” (Idézi Buckle: id. m.)

„Vannak itt helységek (pl. Tourain). amelyekben 400 családból csak három személy maradt életben Egy éhségtől gyötört gyermek leharapta testvére ujját. Mások meg oly gyengék, hogy meg sem védhetik magukat a kutyák ellen, melyek azután elevenen felfalják őket.” (Pelletan: Franciaország XIV. Lajos korában)

„A nép megvetve és szolgaságra jutva, a legvégső ínségbe süllyedt és kegyetlen, kíméletlen barbársággal végrehajtott törvények súlya alatt görnyedezett. A korona, a papság és a nemeség az egész ország felett felelősség nélküli fensőbbséget gyakorolt Franciaország szellemét kegyetlen átok sújtá, irodalma betiltatott és elégettetett, szerzői kifosztattak és börtönbe zárattak.

A nép mindaddig rabszolgaságban tartatott, míg csak a forradalom tényleg be nem állott” (Buckle id. m.)

Ebben a korban élt és fejtette ki eszmeit Jean Meslier (1664-1729) Champagnei falusi plébános volt, aki tiszta szívből utálta és gyűlölte a keresztény vallás ellentmondásait, de azért lelkipásztori teendőit hűségesen ellátta Meslier ott élt a nép között és tisztán látta a parasztság helyzetet Kommunizmusa ebből a felismerésből és a parasztság ősrégi, házközösségi eszméjéből fejlődött ki. Természetjogi kommunista alapon állt, de forradalmi nézeteit nem állhatván módjában nyilvánosságra hozni, kéziratban hagyta hátra „Testamentumát”.

Az alább bőven ismertetett kivonatokból ki fog derülni, hogy ily abszolutisztikus időkben eszébe sem juthatott, hogy világnézetét és meggyőződését sajtó alá bocsássa Azonban nem csak, hogy meg nem jelenhetett volna, de a szerzője súlyos büntetéssel is lakolt volna érte. Hisz Molière-t a Tartuffe miatt, 1664-ben ateizmussal vádolták és máglyahalált követeltek neki, Moliere egyik kortársát pedig valóban felakasztották, mert a Szűz Máriáról satirikus költeményt írt Moliere egyéb kortársait is érte hasonló sors (V. ö. . Gálócsy Sándor: Moliere élete és világszemlélete. 1915)

Meslier „Testamentum”-a csak 1864-ben került teljes kiadásban nyilvánosságra, Amsterdamban, bár már egy századdal előbb Voltaire is ismertette kivonatban. Voltaire igen nagybecsülte Meshert D'Alernbert-hez, 1762-ben írt levelében többek közt azt mondta, hogy Meslier fogja a világot megváltani. Aztán felveti a kérdést, hogy miért csak oly kevesen olvassák Meshert? „Miért

vagytok oly hanyagok Párizsban⁷ A világosságot miért rejtitek véka alá?...

Meslier Testamentumában kemény szavakkal kel ki az uralgó visszasságok ellen Kérlelhetetlen kritikus és világosan gondolkodó koponya. De hallgassuk csak őt magát Igyekszem meg lehetős részletesen ismertetni.

„Amerre csak nézünk, a nép rettentő nyomorát látjuk Az egyik részen azokat látjuk, akik mintha csak azért születtek volna, hogy a többiekén zsarnokoskodjanak, hogy a földi élet minden oromét és javát fenéig üríthessek A másik részen pedig azokat látjuk, akik állandó nyomorral küszködve, megvetett rabszolgák, egész életük csak szenvedés és nélkülözés

De milyen jogcímen birtokolják a fejedelmek es a nemesség a föld összes javait maguknak es a szegény népet miért tartják rabszolgasorsban, hisz a természettől fogva minden ember egyenlő A természet nem teremtett nemeseke Pascal „Gondolataiban” szintén azon a nézetten van, hogy a földnek magántulajdonba vétele és az ebből következő bajok arra vezethetők vissza, hogy az emberek oly javak birtoklására törekedtek, melyeknek köztulajdonban kellett volna maradniok. Az egyenlőtlenség a természetjog ellem serelem

Ha a nemesség és a fejedelmek eredetét kutatjuk, azt fogjuk találni, hogy őseik vérszomjas, kegyetlen emberek, elnyomók, zsarnokok voltak, a béke megszegői, rablók, gyilkosok

Ha a fejedelem hírnévre szomjas, vagy ha szomszédos országgal bármi oknál fogva háborúba keveredik, mindig a szegény nép áldozza fel vérét és javait

A szegény nép fiaiból állítják fel a hadseregeket és a szegény nép pénzéből tartják fenn azokat A háborúban első vonalban harcol és mindemellett ki van téve az eldurvult szoldateszka inzultusainak és erőszakosságainak

A papság, a fejedelmek és a nemesség szekértolói. A legaljasabb árulói a népnek A nép legcsekélyebb bűnei és hibái ellen a legnagyobb eréllyel mennydörögnek szószékeikről, de hallgatnak, ha a fejedelmek és a nemeseke a leggaládabb erkölcstelenségeket követik el Azt tanítják, hogy a fejedelmek hatalma istentől veszi eredetet és ki ellenök lázad, isten ellen vét és ezért örök kárhozattal bűnhődik Naponta a fejedelmek jólétéért imádkoznak, miközben a nép éhenhal. A hadsereg győzelméért imádkoznak és az ellenség vereségeért. Ha a sok ima dacára is elmaradnak a győzelmek, akkor a népet teszik felelőssé, a nép bűnei miatt nem engedett győzni az Isten. Ha pedig győz a hadsereg, úgy hálát rebegnek országszerte a dicsőséges nagy győzőnek és meg-

köszönik mindazt a sok fosztogatást, kegyetlenséget és pusztítást, amivel a másik ország népét szerencsétlítették. Ezek a hamis próféta-k, akik a francia paraszt veres verejtéken híztak fel, akik fogadalmat tettek a szegénységre, fényes palotákban laknak, akik fenékig ürítik az élvezetek poharát, akik lusták becsületes munkát végezni és erényes életre képtelenek, koldulásból és kizsákmányolásból tartják fenn magukat

Egyetlen óra, amit alapos munkával tölt el az ember, többet ér, mint az összes papok és prédikálók összes miséi, imádságai és prédikációi

A hatalmasok erőszakszervei a papok csalásaival karöltve, az emberek közötti egyenlőtlenséget úgy teremtették meg, hogy magántulajdonba vettek a javakat, hogy azokat csak maguk élvezhessék, saját legjobb hasznukra Mindenki lehetőleg a legjobbra vágyik. Minden vagyon, mindenfajta gazdagság azonban, melynek birtoklása folytán a földi élet paradicsommá változik át, csak a szegény nép verejtékes munkájának gyümölcse így vezet a magántulajdonért vívott szakadatlan harchoz az egész élet A birtokban levők állandó rettegésben élnek javaikért, azok azonban, akiknek semmijük sincs, akiknek a legszükségesebbek is hiányzanak, arra kényszerít az élet, hogy létüket bármily áron is fenntartsák, így keletkeznek aztán a mindenkori gaztettek csalások, lopások, rablások és gyilkosságok.

Egy ókori író szerint, nincs meg olyan ritka jelenség, mint az aggastyán zsarnok, aminek az az oka, hogy abban az időben az emberek még nem voltak elég gyávák ahhoz, hogy bármely zsarnokot is életben és kormányon hagyjanak Ma, sajnos, az emberek annyira beletörődtek a szolgaságba, hogy rabszolgasorsuk már majdnem természetes állapotnak tűnik A zsarnok-gyilkosok már rég kipusztultak és a szabadág nemes védői alszanak Nincsenek már Jaques Clement-ek és Ravailac-ok többé, akiknek volt bátorságuk kiirtani ezeket a szörnyetegeket, az emberi nemnek eme ellenségeit, nincsenek már szónokok és írók, akik bátran ki mernének állam és a zsarnokok bűneit, igazságtalanságait, rossz kormányzását megbélyegeznék és elítélnék, egyben a népet ellenük való felkelésre szítanák Századunk szégyenére legyen mondva, csak gyáva és nyomorult rabszolgák vannak, szánalmas hízelgők, a zsarnokok rossz terveinek és szándékainak elvetemült végrehajtói

A nép pedig fel tudná szabadítani saját magát, csakis saját-maga erejétől függ a felszabadítása Erre azonban fel kell használnia minden rendelkezésre álló eszközt, és magától a néptől függ, hogy zsarnokait rabszolgáivá tegye. Minden vagyon és

minden hatalom a nép széles rétegeitől származik. Az emberiség megváltását a népeknek a zsarnokok ellen való egyesülése és a természeti törvények követése hozhatja csak meg.”

Ezért felszólítja a világ összes népeit az elnyomók ellen való harcra: „Unissez-vous done, peuples!” – mintha csak a Kommunista Kiáltványt hallanók: „Világ proletárjai egyesüljete!”

„Proletárok egyesüljete! Egyesüjete, ha szívetek azt mondja, hogy a közös nyomortól, amelyben éltek, meg akartok szabadulni. Bátorítsátok egymást egy ilyen nemes és fontos cselekedetre.. . Ha egyesülnek a népek, célt érnek ... A népeknek meg kell szüntetniök egymás között minden civódást, minden ellenségeskedést és minden bosszúságukkal a közös ellenség ellen, ama vakmerő és gögös emberek ellen kell fordulniuk, akik nyomorúságukat okozzák és elrabolják tőlük munkájuk legjobb gyümölcsét.”

Németország

Németország a XVIII. század végén igen siralmas helyzetben volt. Egyetlen élő halmaza a rothadásnak és a visszataszító hanyatlásnak. Senki sem érezte magát jól. Minden elhasználva, szentesben, útban a gyors romlás felé és sehol a legcsekélyebb remény kedvező fordulatra. A javulás egyetlen reményét az ország irodalma nyújtotta. 1750 táján születtek Németország összes nagy szellemei: Kant, Goethe, Schiller, Fichte, Hegel. A kornak minden kiemelkedő műve a kihívás és lázadás szellemét lehelte az egész, akkor fennálló társadalom ellen. Goethe és Schiller azonban csak ifjúkori műveikben lázadnak, mennél idősebbek lettek, annál inkább elvesztették minden reményüket, Goethe a szatírára szorítkozott, Schiller pedig a régi történelem tanulmányozásában vezette le elkeseredését és reménytelenségét. A nemzet legjobb szellemei feladták az ország jövőjébe vetett reményüket. (V. ö.: Engels: Németország állapota.)

A XVIII. század közepe előtt a német irodalom néhány jelesebbtől eltekintve, alig mutat fel kimagaslót. Nagy Frigyes befolyására, aki rokonszenvezett a francia szellemmel, kezdett csak a német irodalom rohamos fejlődésnek indulni. A német szellem a francia befolyásra nőtte ki magát hirtelen, aminek az lett a következménye, hogy nincs még egy oly nemzet, ahol a legnagyobb és legalacsonyabb szellemek közt oly mély szakadék tátongana, mint ép Németországban. (V. ö.: Buckle: id. m.)

I. Frigyes Vilmos porosz király azzal kezdte uralkodását, hogy tilalmat bocsátott ki, amelynek az volt a veleje, hogy két év leforgása alatt Berlin városában semmiféle hírlapot sem szabad kiadni. (Röscher: Gesch. d. National-Oekonomie in Deutschland, idézi Ballagi: I. Frigyes Vilmos.)

Az eddigi cenzúrintézkedések, úgy látszik nem voltak elég

hathatóságok. 1716-31-ig csak kilenc könyvet tiltottak el Poroszországban, 1732-ben Frigyes Vilmos elrendeli, hogy az összes iratok nemcsak a kipróbált cenzorok által ellenőriztessenek, hanem beküldendők a kabinet-misztériumba, Berlinbe is. 1737-ben elrendelték, hogy a Berlinbe érkező könyvek a pályaudvarról addig el nem szállíthatók, amíg azokról listát nem készítenek. A király egyébként is mélyen megvetette azokat az embereket, akik paripa helyett betükön nyargaltak. Ennek a fejedelmi gesztusnak igen nagy volt a hatása, a tudományellenesség mintegy követendő példa lebegett a felsőbb rétegek, főleg a tisztikar előtt – Poroszországban vagyunk!

Wolff Keresztely filozófus, hallei egyetemi tanárt, egyízben bevádolták a király előtt, mert szerintök oly tanokat hirdetett, mely ellentétben állott az esküről alkotott fogalmakkal. A király azonnal elrendelte, hogy a bölcsésznek negyvennyolc órán belül el kell hagynia a porosz területet, még pedig akasztófa terhe alatt. (Zeller. Preuss. Jahrbucher 1862. Idézi: Ballagi: I. Frigyes Vilmos)

Woellner, kinek befolyása gyorsan túlsúlyra emelkedett, Nagy Frigyes halála után Poroszországban a belügyek terén a személyes bosszú egész érdességével, teljes reakciót folytatott Frigyes rendszere ellen. Először is legnagyobb hévvel a gondolat ellen duhongott a visszahatás. 1788-ban két rendelet jelent meg a lelkiismereti és a sajtószabadság ellen. A deistáknak es a bölcselőknek megtiltották, hogy nézeteiket nyilvánosan hirdessek és azokat megvitassák. A heterodoxia ép úgy üldözött volt, mint a vallástalanság. Rideg cenzúra örködött a könyvek megjelenése felett. A bölcsészeti munkákat ortodox papok cenzúrázták, politikáról nem írtak, a tudományt elfojtották. Mindennek eredménye pedig az lett, hogy a kicsapongás nem csökkent, csak álarc mögé rejtőzött. A berlini társadalom bigottá lévén, meg jobban megromlott, tegyük hozzá azt is, hogy megszűnt gondolkozni. (V o · Soréi: Európa és a francia forradalom.)

Frigyes bölcsészete meggyöngíthette ugyan az elméket, de legalább nyitva tartotta a világos okoskodások befogadására. A babonás vallásosság, mely az ő halála után terjedt el, teljesen megzavarta az emberek fejét. Még Kant is tilos volt. „Religion innerhalb d Grenzen d, blossen Vernunft”. (1793) Woellner porosz miniszter 1795-iki rendelete értelmében „egyszersmmdenkorra” tilos a porosz egyetemeken. Németországban úgy látszik csak az egyetemeken olvasták Kantot!

Danzigban, 1783-ban a rendőrség még Schiller „Rauber”-jét is betiltotta, mint erkölcstelen és megbotránkoztató színdarabot!

Még Goethe „Werther”-jét is eltiltották, sőt a Faust-ból is töröltek, jobban mondva változtattak a szövegen

A Schiller által szerkesztett Musenalmanach-ot 1796-ban és a következő esztendőben betiltották Goethe „Venetianischer Epigramme”, illetve a „Xemen” miatt

Wieland munkáit egyes, ú n. „frivol” részletei miatt, a Hambund tagjai szétszaggatták, feldúlták, megsemmisítették.

Kant nem a tömegek számára írt Nézetei és eszméi csak tanítványain keresztül jutottak közvetlenül a széles néprétegek tudatába Egyik tanítványa Arndt, bár a német nacionalizmus tipikus képviselője és a német elmaradottságot a szellem túltengésének tudja be, azt állítván, hogy a föld meghódításán fáradoznak, mégis a következő megállapításra jut „...az életnek az ilyen idegen világba való kijátszása, egy szinte egészen testetlen lény alaktalanságába és túlzásbavitele sehol Európában nem látható, csak nálunk ... ezért van politikai nyomorúságunk és tehetetlenségünk, nemzetietlenségünk és szomorú közönyünk a nép általános nyomora mellett”

Németországban hatalmas méreteket öltöttek a felvilágosodás tanai ellen folyó üldözések, a sajtót béklyóba szorították, agyonrendszabályozták, a liberális érzelmű tanárokat menesztették az egyetemekről, csak a reakciósök és a porosz junkerek csatlósai maradhattak helyükön

A német gondolatszabadság letiprásának, az eszme gúzsba kötésének legfőbb oka az, hogy sehol másutt nem létezett olyan fajta konzervatív, maradi és reakciós nemesség, mint Németországban Ez a nemesség halálosan gyűlölt és ha tehetett, lábbal tiport minden újítást és arra való kísérletet.

Maga Goethe, Schiller és Lessing is nem egyszer kerültek indexre. Heine élete legnagyobb részét, majd huszonöt évet külföldön, száműzetésben volt kénytelen tölteni. Valóságos hajtóvadászatot indítottak ellene, munkáit kitiltották, ellene pedig elfogatóparancsot adtak ki.

Freihgrath-nak, forradalmi eszméi miatt a negyvenes években gyakran kellett külföldre menekülnie Évtizedeket töltött Londonban, hol kereskedéssel tartotta fenn magát és családját Csak késő öregségében tett szert sikerre Ez a minden porcikájában politikai és forradalmi költő műveiben a kor eszméit hozta fel színre

Gutzkow-ot, a „Wally oder die Zweiflerin” című, ú n „erkölcstelen” regénye miatt a frankfurti országgyűlés az „ifjú Német-

ország” nevű irodalmi csoport összes munkáira betiltó végzést hozott. Magát Gutzkow-ot pedig háromhavi fogságra is ítélték.

Németországban a harmincas években, az ú. n. ifjú hegelianusok a filozófiai spekuláció helyett a természettudományos kutatást, az egyházi dogmák helyett a szabad gondolkodást, a politikában pedig a liberális alkotmányos életet akarták az eddigi fejedelmi önkényuralom helyett. Ennek a mozgalomnak élén állottak Feuerbach, D. Fr. Strauss és Bruno Bauer. Az irodalomban ugyancsak azokért küzdöttek, mint az ifjú hegelianusok az „ifjú Németország” írói.

Itt találjuk Börne, Heine, Gutzkow, Laube és sok más író.

A cenzúra agyonnyomorította őket, kifejlődni nem állt módjukban, külföldre, száműzetésbe kényszerültek, ahová a német börtönök elől menekültek el.

Georg Büchner a munkásság forradalmasítása körül szerzett érdemeket. Gutzkowhoz írt leveleiből tűnik ki leginkább, hogy a francia titkos társaságok mily nagy hatással voltak fejlődésére és szociális gondolkodásának kialakulására. Büchner állandóan ki volt téve a hatóságok üldözésének és az elfogatás veszélyének.

1834-ben mégis megalapította „Az emberi jogok társaság”-át. Leghűbb harcostársa F. L. Weidig volt, egy pedagógus pap, akit mint összeesküvőt 1835-ben elfogtak és bebörtönöztek. A börtönben állandóan a legkegyetlenebbül megkínózták, míg végül nem bírva tovább az embertelen bánásmódot, öngyilkosságot követett el, négy nappal Büchner halála után.

Büchner maga nem volt liberális. A polgárság felvilágosításától, a szabadelvű eszmék hirdetésétől nem sok eredményt várt.

1835-ben a következőket írja Gutzkow-nak: „A világon az egyetlen forradalmi elem a szegények és gazdagok egymáshoz való viszonyában van, csak az éhség válhatik egyedül a szabadság istennőjévé.” Családjának 1836-ban pedig ezeket írja: „... egyebek között én nem tartozom az úgynevezett fiatal Németországhoz, nem vagyok tagja Gutzkow és Heine irodalmi pártjának. Csak társadalmi viszonyaink teljes félreismerése következtében lehetnek az emberek abban a véleményben, hogy az uralkodó társadalmi és vallási eszmék gyökeres átalakítása a napi irodalom útján elérhető.”

Majd ismét Gutzkow-nak: „... a társadalmat a művelt osztályokon keresztül az eszme segítségével akarják reformálni? Lehetetlen! Korunk teljesen materialisztikus. Sohasem fogják áthidalni a műveltek és műveletlenek társadalmi között tátongó szakadékot ...”

A Szent Szövetség évében, 1815 után Németországból mind-

azokat menekülésre készítették, akik a szabadságért szálltak síkra, akik feltárták a gazdasági élet nyomorát és a tömegek szenvedését. Az emigráltak küllőidről akartak hatni korukra, eszméiket onnan igyekeztek visszacsempészni, hogy a nagy tömegekkel való kapcsolatukat el ne veszítsék. Az emigránsok legnagyobb része Párizsba ment. Itt a haladó szellemű franciák támogatásban részesítették őket.

Párizsban alakították meg a Német Népegylet-et, mely a szabadságjogokért és német egység megalapításáért volt hivatva küzdeni. Ebből fejlődött ki azután 1844-ben a Megvetettek Szövetsége.

„Mint ahogy a francia „Droits de l'homme” nevű szövetségben volt a tagok között egy jobbszárny, mely tisztán demokratikus nemzeti célokért harcolt és volt egy balszárny, mely társadalompolitikai és nemzetközi célokat írt a zászlajára, ugyanúgy megvolt ez a két irányzat a Megvetettek Szövetségében is. Schuster vezetése alatt 1836-ban a balszárny az Igazak Szövetségébe tömörült, amely eleinte utópisztikus kommunista célokat követett, majd kommunista forradalmi területre ment át és 1847-ben ebből sarjadt ki a Kommunisták Szövetsége, amely egyesület számára Marx-Engels megírta a Kommunisták Kiáltványát.” (Beer: A szocializmus és társadalmi harcok története. V.)

Weitling Vilmos lépett nemsokára Schuster helyébe. Weitling volt az egyetlen gondolkodó fej, Marx korát megelőzően az igazi német kommunista. Neki szintén bőven kijutott az üldözésekből. Az „Igazak Szövetségének” megbízásából írta meg 1838-ban első kommunista művét: „Az emberiség úgy amint van és amint lennie kellene.” Weitlingen erősen érzik Fourier, Owen, Blanqui hatása, de amellett, minthogy gondolkodó ember volt, sok benne az eredeti vonás is. Később már teljesen forradalmi álláspontra helyezkedett. Weitling a júliusi monarchia elleni felkelés után Svájcba költözött és itt fejtett ki további agitációt. Az itteni konzervatív körök természetesen nem jó szemmel nézték ezt. A hatóságok erőszakosan léptek fel ellene. 1843-ban letartóztatták Zürichben. Weitlinget istengyalázással és a magántulajdon elleni izgatással vádolták és elítélték, majd pedig kiutasították. Az 1848-iki márciusi forradalom kitörése után Weitling ismét Németországban található, majd Hamburgba megy, innen is kiutasítják, majd New-Yorkba költözik és itt él haláláig.

Marx Károly 1841-ben azért nem lett a bonni egyetem magántanára, mert legjobb barátját és eszmetársát, Bruno Bauert ugyanennek az egyetemnek hittudományi fakultása, haladó gondolkodása miatt, tanári állásától megfosztotta.

Ebben az évben jelent meg Wigand nyomdájában az „Ulti-

matum”: az utolsó ítélet harsonái az ateista és antikrisztus Hegel felett. Ez a névtelen röpirat Hegel ateizmusa miatt kesergett, de ugyanakkor magának Hegelnek szavaival a napnál fényesebben igazolta, hogy Hegel valóban ateista volt. A röpiratot Bruno Bauer írta azzal a szándékkal, hogy tevékenységét Marx-szál együtt folytatni fogja.

Marx 1842-ben az új cenzúrarendelettel foglalkozó cikket írt és azt kérte, hogy cikkét mielőbb adják ki, „ha csak a cenzúra az én bírálatomat is ki nem cenzúrázza” – valóban nem lehetett kiadni! Ruge közli is Marx-szal, hogy cikkét nem adhatja ki.

Az 1841-iki rajnai országgyűléssel Marx több hosszú cikkben foglalkozott. A rajnai országgyűlés ugyan nem ment olyan messzire, mint a brandenburgi és pomerániai, melyek egyszerűen megtagadták üléseik jegyzőkönyveinek közzétételét, de sok korlátozást állított fel.

„Hát szabad az a sajtó, amely iparrá aljasul? Az írónak persze ahhoz, hogy élhessen s írhasson, keresnie kell, de nem kell élnie s írnia, hogy szerezzon... A sajtószabadság első követelménye, hogy ne legyen ipar a sajtó. Az az író, aki anyagi eszközzé teszi, megérdemli, hogy a saját belső rabságán kívül, a cenzúrával külsőleg is rabbá tegyék, illetve ennek az egzisztenciája is rab már.” (Marx.)

Marx 1842-től Bruno Bauerrel főmunkatársa, majd főszerkesztője a Rheinische Zeitungnak, mely Kölnben jelent meg. A lap mindinkább ellenzékibbé kezdett válni, amiért betiltással fenyegették meg. Marx lemond a szerkesztéséről. Nem védhetett olyan dolgokat, melyekről az volt a véleménye, hogy tökéletlenek, ezzel szemben pedig nem nyilváníthatta szabadon véleményét a kommunizmusról. Ezért aztán beismerte, hogy a Rheinische Zeitungnak nem áll módjában az eszméket most megvitatni.

A lapot végül is 1843-ban betiltják, miután előzőleg már a Jahrbücher-t és a Leipziger Allgemeine Zeitung-ot Poroszországban betiltották.

1845-ben Marx Párizsban a Vorwärts munkatársa, Guizot csakhamar kitiltja Franciaországból és Marx ekkor Brüsszel-be költözik.

1847-ben a Bund der Kommunisten megbízásából Engelssel együtt megírja a Kommunista Kiáltvány-t, mire Brüsszel-ből is kiutasítják.

Ismét Kölnben találjuk, ahol megindítja a Rheinische Zeitung-ot, ami miatt kétszer is perbe fogják.

Megint Párizsba teszi át székhelyét, ahonnan azonban ismét menekülni kénytelen, ezúttal Londonba teszi át székhelyét.

„Marx igazi élethivatását abban találta, hogy egyik vagy másik módon közreműködjék a kapitalista társadalom és az általa teremtett állami berendezkedések ledöntésén, a modern proletariátus felszabadításán, amelyet saját helyzetének és szükségletének tudatára tanított és felszabadításának szükségességét beleoltotta. A harc volt az eleme. Olyan szenvedélyesen küzdött, olyan kitartással, mint kevesen. 1842: Erste Rheinische Zeitung, 1844: párisi Vorwärts, 1847: Brüsseler Deutsche Zeitung, 1848–49: Neue Rheinische Zeitung, 1852–61: New-York Tribune, ezenfelül harcos röpiratok... míg végül az egészet betetőzte a nagy nemzetközi munkásegyesülés. Mindezekért azután Marx, korának legjobban gyűlölt és legjobban megrágalmazott embere volt. A kormányok, úgy az abszolútak, mint a köztársaságiak, kiutasították, a polgári konzervatív s túlzó demokrata kormányok versenyt hazudva szidalmazták.” (Engels szavai Marx sírjánál.)

4.

Oroszország

A francia forradalom eseményeinek hatása alatt II. Katalin cárnő, Voltaire-Diderot és társainak buzgó támogatója, élete végén szörnyű reakcióra ragadtatta magát. Felügyelet alá helyeztette mindazokat, akik a szabadelvűség hírében állottak s vizsgálat alá vétette még levelezésüket is.

Kniazsnin: „Vadim Novgorodban” című tragédiáját széttépette, sőt hóhér által akarta elégettetni.

Radiscsevet pedig halálra íteltette, a halálos ítéletet különös kegyképpen 10 évi számkivetésre változtatta ugyan, de az író közönséges gonosztevőkkel együtt kísérték Kelet-Szibériába. Pedig Radiscsev nem is forradalmár, kétséget kizáróan a békés fejlődés híve volt. Csupán hazája állapotát tárta fel leplezetlenül az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című könyvében. A szerző a könyvet a nemesség számára írta, hogy meggyőzze őket a jobbagság tarthatatlan helyzetéről. A könyvben, mely 1790-ben jelent meg, megkapó képekben ecseteli a jobbagság életét.

Radiscsev munkáját csak száz év múlva engedték újra megjeleni, akkor is csak egyszáz példányban.

Katalin uralkodása idején a szabadkőműves tanok is elterjedtek Oroszországban. Maga Katalin cárnő eleinte szintén szimpátiával fogadta az új eszméket, de később akadályokat gördített a továbbterjesztésük elé.

Novikov-ot is csak akkor börtönöztette be, amikor az kiadói és agitatori tevékenységet kezdett kifejteni. Amikor liberális eszméket hirdetett, élesen bírálva a társadalmi állapotokat, egyszóval, amikor tevékenysége szélesebb néprétegek körében is termőtalajra talált volna. Novikov-ot teljesen tönkretették, nyomdáját bezárták, könyvkiadó vállalatát megszüntették. Novikov csak Pál cár trónralépése után szabadult ki a börtönéből.

Miklós cár, kinek trónralépésekor mindjárt forradalmat kellett levennie, egész életében ellensége maradt mindenfajta forradalmi megmozdulásnak és minden haladó gondolatnak, ő lett Európa és Oroszország konzervatív eszméinek bajnoka. Uralkodása Lamartine szerint a világ mozdulatlansága akart lenni, szakadatlan küzdelem az emberiség élő erői, a szellem legyőzhetetlen és fel nem tartóztatható mozgása ellen. De Miklós inkább késleltetője, mint valódi akadálya volt a haladásnak. Midőn hatalma megtört, romjai alatt egy új világ jelent meg teljes érettségében. (Rimbaud: Oroszország története. II.)

A dekabrista-mozgalom felszámolásával a börtön, akasztófa, a száműzetés, a kényszermunka sem tudta elfojtani a forradalmi szellemet országszerte Alig volt író vagy gondolkodó ebben az időben, aki ne állott volna a dekabrista eszmék hatása alatt.

Puskin is dekabrista volt. Pályája kezdetén a „Szabadság” című ódájáért birtokára száműzték, ahonnan csak hat év múlva térhetett vissza a fővárosba. Később már nyíltan nem léptek fel ellene, de annál sikeresebben döfték le hátulról. Minden lépését megfigyeltették. A reakció pedig később gondoskodott róla, hogy eltegyék láb alól. A főúri maffia összetévesztette Dantes báróval, akivel párbajt kellett vívnia és ebben a párbajban Puskin fiatalon elpusztult.

A hatalmon levők nem nézték jó szemmel működését, hisz Puskin számos költeményében gúnyolta ki a reakciót. Az „Üzenet Szibériába” című versében pedig meleg szavakkal üdvözi a száműzötteket.

„Kegyes volt vele szemben a sors, mert nem engedte meg, hogy tovább haladjon a lejtőn, amelyre rálépett, s a szabadság és szerelem dalnokából a cár udvari történetírója s a kancsuka magasztalója legyen, mint az Káráminnal, Jázykovval is megtörtént. Jótétemény volt ránézve a halál, mert megkímélte a végső megalázkodástól.” (Bonkáló: Az orosz irodalom története.)

Szaltykov-Scsedrin-t (1826-1889) első satirikus novellái miatt, mint állami tisztviselőt eltiltották a további irodalmi működéstől.

Gribojedov: „Az ész bajjal jár” című színdarabjának kéziratát a cenzúra 1824-ben tiltotta el. A szerző sohasem látta nyomtatásban darabját. Ez a színdarab pedig az orosz színműirodalom remeke. Az első mű, melyben a tipikus orosz probléma szólal meg. A darab hőse külföldről tér vissza és undorral veszi szemügyre hazája viszonyait, alaposan megmondja a véleményét mindenkinek, miért is mindenki örülnek tartja és hátat fordít neki. A da-

rab hőse tulajdonkép őse a későbbi orosz regényalakoknak: intelligenciája által talaját vesztített társadalmi lény.

A szerző fiatalon pusztul el. A sah udvaránál gyilkolták meg Perzsiában. Gribojedov akkor harmincnégyéves volt.

Szigorú ellenőrzés alatt állott ekkor mindenki. A cenzúrát hallatlanul megszigorították, a cenzorok élet-halál urai voltak. Minden nyomdaterméket nekik kellett átvizsgálniok, teljesen az ő kényűktől-kedvűktől függött, hogy mi jelenhet meg és mi nem. Gyakran teljesen ok nélkül egész oldalakat, terjedelmes részeket töröltek a kézirat szövegéből.

Az írók szétszóródtak, elhallgattak, eltűntek.

Batjuskov az örültek házában végezte életét, harmincötéves korában. Katenev a börtönben örült meg.

Lermontovot a Puskin halálára írott ódája miatt a Kaukázusba száműzték. Polezsájev-et huszonötévi közkatonai szolgálatra kényszerítették, Odojevszkij herceget tizenkétévi kényszermunkára ítélték.

Rylejev-et 1826-ban kivégezték a forradalomban való részvétele miatt. Rylejev, az orosz irodalomba elsőnek vitte be a politikai agitációt. Balladáiban a szabadságvágyat, a hazaszeretetet és a felvilágosodást dicsőíti. A cenzúra nem engedte kinyomatásukat, de kéziratban egész Oroszországban meglehetősen elterjedtek. Szovjetoroszország 1925 december 25-én nagy ünnepélyek keretében emlékezett meg költői és forradalmi érdemeiről.

Csadajev „Bölcsészeti levele” 1836-ban jelent meg. A szerző ebben többek között a következőket mondja: „Magánosan állunk a világon, nem adtunk neki és nem vettünk tőle semmit, egyetlen eszmével sem szaporítottuk az emberiség eszmeinkincsét. Semmi-kép sem mozdítottuk elő az emberi elme tökéletesítését és megmételtyeztünk mindent, amit ez az elme velünk közölt...”

... Van a vérünkben egy elem, mely ellensége és akadálya a civilizációnak... Mi csak megnövünk, de meg nem érünk.”

Kemény igazságokat mondott a saját népének. Nagy is volt a felháborodás Moszkvában miatta. A „Teleskóp”-ot, melyben a levél megjelent, betiltották, a kiadóját a Vologdába száműzték, még a cenzort is elmozdították állásából. A szerző ellen hozott ítélet pedig megállapította: „miután a levelet csak olyan orosz ember írhatta, kinek nincs helyén az esze, Csadajev egy elme-gyógyász gondjaira bízatik, aki őt mindennap meg fogja vizsgálni!”

Nem sokkal később Turgenjev tömörebben, de majdnem ugyanezt írja hazájáról: „mink nem tudtunk a világnak egyebet

adni a szamovárnál és még az is lehetséges, hogy ezt se mi találtuk fel.”

Az önkényuralom rabigájának következménye, hogy az írók ilyen letargiába süllyedhettek. Oroszország azóta megmutatta, hogy mit adott és adhat még a világnak. Csak a teljes szellemi és lelki elnyomás korában pendíthettek ilyen hurokat a gondolkodók. Itt is bebizonyosodik az, hogy a politikai elnyomás a szellem, a gondolkodás elnyomásával teljesen egyenlő. Abszolutisztikus korok csak magukkal meghasonlott, letargiába fulladt gondolatokat termelhetnek ki.

Világosan érthetővé válik, hogy az orosz írók melankóliája, de egyben a gyökeres változásra irányuló fanatikus hitük, a forradalomra való hajlamuk nem a faji kérdésben, nem a szláv lélekben leli magyarázatát, hanem az orosz írók társadalmi helyzetében és sorsában.

Herzen hat évig Vjatkában, majd hosszú ideig Novgorodban élt száműzetésben és csak azután menekülhetett külföldre. Szalтиков nyolc évig élt száműzetésben és még a szelíd Turgenjev is börtönbüntetést kapott. Csernisveszkij nem kevesebb, mint húsz évet töltött szibériai fogságban, előzőleg pedig a Péter Pál-erődben raboskodott.

A cári Oroszországban írónak lenni veszedelmes foglalkozás volt. A felsőbb osztálybeliek elkerülték, középosztály alig létezett, riem volt számottevő, a nép pedig, amelynek exponense volt, nem tudott róla, jóformán olvasni sem tudott.

Később bebizonyosodott, hogy a nép egy része rokonszenvvel viseltetett a száműzött dekabristákkal, sőt magasrangú államhivatalnokok is ellenségei voltak a reakciónak. Ennek tudatában a cár még inkább hajlott a megszorítások felé. A reakció mindinkább erősödött. A börtönök megteltek azokkal, akik hangot mertek adni az elnyomatás ellen és Szibéria felé egyre többet hurcoltak el azok közül, akik nem rokonszenveztek az abszolutizmussal. Oroszországban ekkor mégis megkezdődött a politikai aktivitás.

Az ifjú forradalmárok által elhintett mag kisarjadt. Terrorcselekmények, titkos társaságok, különféle mozgalmak nyugtalanították az országot. A cár reakciós uralma nem is tarthatta volna fenn magát sokáig, ha külpolitikai sikerek nem támasztják azt alá. A krími háború szerencsétlen kudarca végül is bebizonyította, hogy az orosz társadalom alapjaiban megrendült. Európa előtt nyilvánvalóvá vált az ország tökéletes ziláltsága. Az orosz társadalomnak pedig kezdett kinyílni a szeme. Mindeddig azt hitte tudniillik, hogy a külső sikerek érdekében kellett lemondania sza-

badságáról és a külső nagyság látszata által kárpótolva hitte magát a feltétlen alárendeltségért. Az elnyomás ideje alatt alig tiltakoztak a sajtó bilincsbe verése, a hatóságok túlkapásai, az ország szellemi elmaradottsága miatt és most az eredmény teljes kudarc, úgy bel- mint külpolitikailag. Az elnémitott sajtó persze kedvezett a tisztviselők korruptségának. Senki sem vonhatta őket felelősségre kilengéseikért, a lopásokért, amiket a nép kárára naponként elkövettek. Zavartalanul folytathatták kisdéd játékaikat, a sajtó néma volt. így romlott le a közigazgatás fokról-fokra, míg gyökereiben is megrothadt és ez a rothadás azután a hadsereget is tönkretette.

Most aztán egyelőre sajtó hiányában kéziratban is megszólaltak. Támadtak mindenkit, akinek csak a legkevesebb köze is lehetett az államapparátushoz, a cártól a kistisztviselőig.

Jellemzésül idézem egy korabeli röpirat teljes szövegét, mely ebben az időben látott napvilágot.

„Ébredj föl, oh Oroszország! Fölfal a külső ellenség, belül tönkretesz a szolgaság, szégyenletesen elnyom a csinovnikok és kémek ostobasága; ébredj a tudatlanság és közöny hosszú álmából. A tatár kánok utódai elég sokáig tartottak szolgaságban. Kelj fel, állj nyugodtan a zsarnok trónja elé, kérd tőle számon a nemzeti szerencsétlenséget. Mondd meg neki merészen, hogy trónja nem az isten oltára, és isten nem kárhoztatott bennünket örök szolgaságra. Oroszország, cár, rád bízta a legfőbb hatalmat, s te olyan voltál, mint egy földi isten. És mit tettél? Szenvedélytől és tudatlanságtól elvakítva, csak hatalomra törekedtél s elfeledkeztél Oroszországról. Abban töltötted éltedet, hogy szemlét tarts a hadcsapatok fölött, változtasd az egyenruhákat és hogy tudatlan ámitok törvény terveit alá jegyezd. Te teremtetted a sajtócenzorok útálatos faját, hogy békén alhassál, ne ismerd népednek szükségét, ne halljad zúgását, ne halld meg az igazság szavát. Az igazságot eltemetted, óriási követ hengerítettél koporsójára, erős őrséget állítottál sírja mellé, és szíved megittasulásában így szóltál: számára nincs feltámadás! Csakhogy harmadnapra az igazság föltámadt, fölkelt a halottak közül. Indulj, cár! jelenj meg isten és a történelem ítélőszéke előtt! Te könyörtelenül lábbal tapostad az igazságot, megtagadtad a szabadságot, mindent szenvedélyed rab-szolgájává tevél. Gőgöd és makacsságod tönkre juttatta Oroszországot, fölfegyverezte ellene az egész világot. Alázd meg magadat testvéreid előtt! Hajtsd büszke homlokodat a porba. Esedezzél kegyelemért; kérj tanácsot. Vesd magadat néped karjai közé. Más menekvés nincs számodra.” (Idézi Rambaud: Oroszország tört.)

A cenzúra nem engedte meg, hogy a társadalmi kérdéseket

nyíltan vitassák meg. Kénytelenek voltak a szépirodalom köntösében megjelenni, így lett Oroszországban, mint sehol másutt, a regény az egyetlen műfaj, ahol társadalmi problémákat fel lehetett vetni. Az orosz regényírók viszik be a népet az irodalomba: a kisembert, a jobbágyot, a napszámot, a muzsikot, a testileg-lelkileg megalázottat, a szenvedőket, de sohasem mint egyént, nem mint kuriózumot, hanem mindenkor csak szociális viszonylatban, soha le nem térve arról a talajról, amelyből az egyén, az egyes kisarjadt. A társadalom keresztmetszetét adják tulajdonképpen az orosz írók Minthogy azonban még regény formájában sem nyilatkozhattak meg mindig teljes nyíltsággal, ebben a korban emelkedett tökéletességre a gondolatoknak, a társadalmi problémáknak sorok között való közlési módja. A szatíra ennek irodalmi műfaja

Az irodalomban kigúnyoltak mindent, ami az akkori Oroszország alapját képezte. A megvesztegethető hivatalnok, a korrupt bírók, a kiváltságos osztályok és kivénhedt intézményeik Maga Gogoly így mondja el. „A Revizorban igyekeztem halomba összegyűjteni mindent, ami romlott volt Oroszországban, úgy mint azt akkoriban ismertem, mindazon igazságtalanságokat, amelyeket elkövetnek oly állásokban, amelyek a legbecsületesebb embereket igényelnék. Egyszerre akartam kigúnyolni mindezt a rosszat A benyomás, amelyet előidézett, tudvalevőleg a rémület benyomása volt A kacajon át, amely sohasem fakadt ki belőlem nagyobb erővel, a néző kiérezte bűbánatomat. Én magam is észrevettem, hogy a nevetésem nem volt többé a régi és hogy a műveimben nem lehettem többé ugyanazon ember, aki addig voltam Annak a szüksége, hogy ártatlan ötletekkel vidítsam fel magamat, eltűnt ifjúkori eveimmel együtt” (Gogoly Egy szerző vallomása)

Gogoly a „Holt lelkek”-ben a jobbágyok reménytelenül nyomorúságos helyzetét tárja fel. A kormány a regény második kiadását be is tiltja. Az ifjú forradalmárok azonban egész oldalakat másolnak le kézzel és így terjesztik kézről-kézre adván.

Egyébként Gogoly-t szintén a reakció áldozatának nevezhetjük. Élete végén búskomorságba esik, vallási mániában szenved, mint szegény zarándok jár városról-városra, alamizsnából tartva fenn magát Amúgyis legyengült szervezetét a tartós onsanyargtással teljesen tönkretette Azután megsemmisíti számos kéziratát, így többek között a „Holt lelkek” második részét is. Ezen különben nem is csodálkozhatunk Puskin végigolvasva a „Holt lelkek”-et, így kiáltott fel: „Milyen szomorú a mi Oroszországunk”! Magát Gogoly-t is lesújtotta könyvének kíméletlen, leleplező hatása. A regény második részében a szép, a vigasztaló, a ki-

békítő Oroszországot akarta bemutatni. Nyilván ez nem sikerülhetett a nyílt, őszinte léleknek.

A kritika felháborodással fogadta a „Holt lelkek”-et. Erre határozta el magát a szerző, hogy ír egy második részt is hozzá, melyben hazája fény oldalait fogja feltárni.

A „Revizor”, Gogoly másik nagy leleplező munkája.

A legnagyobb szenzációja ennek a vígjátéknak az, hogy abban az időben, 1836-ban Oroszországban előadhatták. Nemcsak, hogy előadtak, hanem élénken megtapsoltak, sőt maga a cár tapsolt a legjobban, ő maga adta a jelt a tapsra.

A negyvenes években az ifjúság körében keletkezett szellemi mozgalom Petrasevszkij nevéhez fűződik. Ez a Petrasevszkij olyanféle szótárt szerkesztett, mint Voltaire. Amíg az írók a regényeikben támadták a fennálló társadalmi fonákságokat, ezalatt Petrasevszkij komolyabb fegyvert készített elő. Ebben az időben az írók legnagyobb része börtönben vagy száműzetésben volt. Még a szlavofilek is üldözöbe vetettek. Szamarin-t a „Levelek Rigából” című cikkeiért fellegvárba csukták, pedig csak a germánok ellem küzdelmet hirdetett, ugyanazt, amit aztán nemsokára követtek is a balti tartományokban. Samekovnak pedig megtiltották, hogy verseit kinyomássa, sőt még csak fel is olvassa, „másnak, mint az anyjának”. Ákszákov-ot, Cerkaszikj-t rendőri felügyelet alá helyezték Turgenjev, aránylag meg enyhébben úszta meg. A „Vadász emlékiratai”, illetve, mert egyik levelében Gogoly-t nagy írónak merte nevezni, egyhavi börtönre ítélték, majd a birtokára száműzték. Csak három év múlva kapott engedélyt, hogy külföldre távozhasson. A biztos száműzetés elől, önként ment ki emigrációba. Hazája abszolutisztikus levegőjét nem bírta elviselni.

A kormány megtiltotta a német egyetemekre való járást is, útlevelet csak a legnagyobb áldozatok árán lehetett kapni, egy-egy útlevél kb. ötszáz rubel volt. Az egyetemeken és a papnöveldekben a bölcsészet tanítása tilos volt. Még a történelem is tilos volt általában, de a tizenharmadik vagy a tizenkilencedik századra vonatkozó munkák feltétlen tilalom alatt állottak.

Dosztojevszkij is részese volt a Petrasevszkij-féle összejöveteleknek. Bizonyos az, hogy semmi egyéb tevékenységet nem fejtegetett ki. Egyébként is az egész mozgalom alapja nem állott másból, minthogy az ifjak időnként összejöttek és megvitatták olvasmányaikat. Főleg Proudhon-t, Saint-Simon-t, Fourier-t olvasták, az utópistákat, ezek tanításai lelkesítettek a fiatalságot és ezekre esküdtek. Annak dacára, hogy nem követtek el semmiféle törvényellenes dolgot, a rendőrség elfogta őket. Valamennyiüket halálra

ítélték s csak az utolsó pillanatban változtatták az ítéletet kény-szermunkára. A Dosztojevszkij ellen felhozott vádak jelenléte az összejöveteleken, beszélgetések a cenzúra szigoráról, tiltott pamphletek olvasása, illetve csak meghallgatása, megígérte, hogy esetleg hozzájárul egy tervbevett nyomda felállításához.

A vádak persze nincsenek arányban a büntetéssel. Dosztojevszkij is csak a vesztőhelyen kap kegyelmet, mikor a vezénylő tiszt már tüzet vezényelt. A katonák már célozni kezdtek (mozi-darabba illő rémregény), amikor fehér lobogót húztak fel, a huszonegy kivégzésre kihajtott, csak most tudta meg, hogy kegyelmet kapott Dosztojevszkij-t annyira megrendítik és megviselik az események, hogy egész életére belerokkan. Epilepsziás rohamok gyötrik életén keresztül és ez a betegség rányomja bélyegét egész irodalmi munkásságára.

Bjelinszkij-t, az orosz tudományos kritika megalapítóját hasonlóképp száműzetés, Szibéria várta volna, mint Csermsevszkij-t. Mielőtt azonban a reakció halálra vagy száműzetésre ítélte volna, meghalt. Betegágyánál naponta megjelent egy csendőrtiszt és hogy-léte felől érdeklődött. A beteg író nem tudta, hogy letartóztatják, ha felépül. Csermsevszkij-t, a „Mit tegyünk?” című regénynek szerzőjét, a másik kiváló irodalom-kritikust, Szibériába száműzték, és ott is pusztult el a számkivetésben Munkájában egy észsze-lően szervezett szocialisztikus állam rajzát adta

Magyar vonatkozásban feltétlenül meg kell említeni, hogy Csermisevszkij 1849-ben, még diákkorában a magyar szabadságharcral kapcsolatban, az orosz beavatkozás alkalmával a következőket írta naplójába „Szívem egész melegével kívánom a magyarok győzelmét és az oroszok vereségét”

A szabadságért, és nem a szabadságot eltipró hazájáért rajongott.

A negyvenes években egész Oroszországban csak két hírlap létezett. Ártatlan napihíreknél egyebet azonban ezek sem közöltek. Az első vezércikk 1857-ben jelent meg, nem csekély meglepetésére a cenzoroknak. Ezekből a cikkekből aztán a szabadság szót, hirtelen ámulatukban, minden értelemben és alkalmazásban törölték a szigorú, de amellet primitív lelkületű cenzorok.

„Ezek az évek, melyeket elneveztek a „cenzúrai rémuralom” korszakának, azóta sok tréfa tárgyai voltak az oroszoknál de azoknál, akik még fiatalságuk lelkesedésétől és illúzióitól felhevültén átélték, mindig fennmaradt a bizalmatlan tartózkodás az eszméik világos kifejezésétől és a szomorú alaphang, amelyet a későbbi műveikben találunk. Egyébiránt a szigor enyhítése, mely

a cenzúra kezelésében II. Sándor uralkodása alatt bekövetkezett, kezdetben csak nagyon viszonylagos szabadságot engedett az íróknak, ez magyarázza meg azt, hogy mikor aztán 1854 után ismét összejöttek és bátrabban lélegzettek, ösztönszerűleg visszatértek a regényíráshoz, mint az egyetlen módhoz, mely lehetővé teszi sorok között való olvasást Ebben a kényelmes keretben kell keresnünk Oroszországban az egykorú eszmék összegét a bölcsészetről, történelemtől, politikáról Az oroszok másképp hallgatják írókat, mint mi. Ami nálunk fényűző élvezet, az náluk a lelek mindennapi kenyere.” (De Vogue Az orosz regény)

A XIX. század orosz irodalmára az önkényuralom teljes súlyral rányomta bélyegét Csak nagyon kevés helyvel-közzel voltak kivételek Az ifjak nagy része külföldről hazatérve, az ott tanult eszméket a hazájukban terjeszteni akarta, a gondolat, a szabad szó közlésének legkisebb kísérletére, börtön, száműzetés, de igen gyakran köteláltali halálbüntetés volt az uralkodó osztály válasza.

„Az ország fiatalsága kínzókamrákban pusztult el így keletkezett a szenvedés, tépelődés, eltompultság, amiket a szlávok jellegzetes vonásának tartanak. Általánossá vált az a nézet hogy az oroszok képtelenek minden cselekedetre Végül aztán kiderült, hogy ez a felfogás ostobaság Az orosz paraszt bebizonyította, hogy éppen olyan, mint minden más ország parasztja vagyis ő is több földet és kevesebb adót szeretne

Az orosz irodalom nagy irodalom, mert egy szabadságra vágyó nép reményeit és elhatározásait fejezi ki Tudatosan vagy öntudatlanul, a forradalom irodalma is egyben. Tele van eszmékkel, mert az eltított tudományokat a nemzetgazdaságtant stb. kellett pótolnia.

Gorkij egyik fogadott fia, kb. húsz évvel ezelőtt megjegyezte „az amerikaiaknak fogalmuk sincs arról, hogy mi az intellektuális élet.” A fiatalember e szavaknál hazájára gondolt, ahol mindenki tisztában van vele, hogy az eszmék és a tudomány, a szabadságába, sőt az életébe kerülhetnek. Ilyen körülmények között alaposan meggondolja magát az ember, mielőtt elhatározza magát valamire Az utóbbi tíz évben számos amerikai is próbára tettek eszmei és meggyőződésai, azóta ezek is komolyan veszik az intellektuális életet és olyan irodalmat termelnek, amely valamennyire hasonlít az oroszhoz.”(Upton Sinclair Irodalomtörténet).

A negyvenes években a haladó eszmék legharcosabb íróinak egyike Herzen volt A forradalmárság vádjával már 1834-ben le tartóztatták és internálták

1849-ben hagyta el Oroszországot és külföldön, Párizsban, majd Londonban szerkesztette a Harang című lapot, mely nagy hatást gyakorolt korára.

A Kolokol (Harang) csempészúton jutott be Oroszországba és nemcsak az oroszországi viszonyokra volt hatással, hanem a lap cikkei fordításokban mindenfelé eljutottak és sokan olvasták.

Herzen szenvedélyes agitátor volt írásban, a cselekvéstől már idegenkedett, ellentétben Bakunin-nel, aki a forradalmárok tipikus fajtájához tartozott.

Bakunin-nek már 1841-ben menekülnie kellett Oroszországból. Németországba ment, ahol álnév alatt folytatott irodalmi tevékenységet.

Az orosz kormány azonban csakhamar felfedezte kilétét, miért is Bakunin Párizsba tette át a székhelyét. Innen Guizot, azzal a megokolással utasította ki, hogy „ez egy erőszakos ember”.

1848-ban ismét Németországban találjuk. Résztvett Berlinben a márciusi forradalomban, majd a Drezdában kitört forradalom egyik vezető alakja, ezért innen is menekülni kényszerült, de elfogták és halálra ítélték. Ezt a halálos ítéletet később életfogytiglani börtönre változtatták át. Később a német hatóságok kiszolgáltatták Ausztriának, ahol megint halálos ítéletet olvastak a fejére, minthogy az 1848-iki prágai szláv kongresszuson a forradalmi és a magyar-barát irányzatot képviselte. Itt is megkegyelmeznek neki, azonban kiadják Oroszországnak, ahol szibériai kényszermunkára ítélik, így tért vissza Bakunin. akarata ellenére oda, ahonnan kiindult. A kényszermunka alól később felmentették és mint száműzött telepedhetett le az Amur mellett. Hamarosan átszökőit Japánba és Kalifornián keresztül Angliában kötött ki. Itt Herzenel találkozva, újra megkezdte agitációs tevékenységét és a Kolokol társszerkesztője lett. Sokáig itt sem maradhatott. Az anarchisták hazájába, Svájcba költözött és nyugtalan, mozgalmas életét 1876-ban itt is fejezte be.

Kropotkin már kora gyermekkora óta rokonszenvvel viseltett a nép iránt. Maga mondta, hogy már dajkájának arra esküdött meg, hogy jóvá teszi azt a sok jogtalanságot, amelyet atyja a jobbágyokon követett el. Iskoláit az ország legjobb intézeteiben végezte, ezután több nagy tanulmányutat tett. Később a külföldet is beutazta, ahol megismerkedett az Internacionáléval és a szocializmus tanításaival, mire visszatért hazájába, mint – anarchista. „Szükséges-e a szocializmus?” címmel röpiratot adott ki, valamint állandóan előadásokat tartott a munkásoknak az Internacionáléről és annak történeti jelentőségéről. Az előadások persze

tiltott összejöveteleknek számítottak és egyre nagyobb tömeget vonzottak. Kropotkin emiatt csakhamar el is fogták és bebörtönözték.

Ebben az időben az ifjúság látva azt, hogy mindenféle eszmeterjesztést éppen úgy büntetnek, mint a szocializmus ígihirdetőit, tiltott könyveket kezdett terjeszteni. A kéziratokat, melyek népszerű stílusban tárgyalták a szocialista tanokat, külföldre vitték kinyomtatás végett. Nemsokára azután a fővárosban s Péterváron is rendeztek be titkos nyomdákat. Ekkoriban adták ki a jelszót: „A nép közé”!

A nép közé vegyülni volt a jelige és a nép között terjeszteni a szocialista tanokat. Az orosz ifjúság százszázalékosan meg is valószínűsította a jelszót. A nép iránt való lelkesedés hatalmas erővel ragadta meg a felsőbb és kiváltságos osztályokhoz tartozó ifjakat. Az orosz szocialista kockára tette jövőjét, elhagyta családját; arcát megbarnította, kezeit szurokba mártotta, hogy durvábbnak lássék, egyszerű parasztruhába öltözött át, magához vett néhány könyvet és elindult a nagy térítő útra.

Kropotkin 1874-ben bebörtönözték és a Péter Pál-erődbe zárták. Rémgényeket megcsúfoló kalandok árán sikerült csak onnan megszöknie és külföldre menekülnie. Svájcba megy, de onnan kiutasítják, így kerül Franciaországba, ahol főleg Lyonban folytatja agitációját. 1883-ban ismét elfogják, anarchista zendülésre való felbujtás végett. Ötévi börtönt kap, de két év után kegyelemben részesül. Az 1917-es orosz forradalom után hazatér.

Nemcsak társadalomtudománnyal, hanem földrajzi és geológiai tanulmányokkal is foglalkozott. Egyes munkái megjelentek magyar nyelven is: Kölcsönös segítség, mint természettörvény; A francia forradalom; Egy orosz forradalmár emlékiratai; Az ifjakhoz, Forradalmi kormányok.

A nagy út utasai ismerték jól az akadályokat, melyekbe bele fognak ütközni. Ismerték a nép közönyét, melyet le kell küzdeni. Tudták jól, hogy a nagy út nem kényelmes bársonyszék, a nagy út nem életbiztosítás, mellyel a jövőt lehetne megalapozni. Tudták jól, hogy a nagy út vége rendszeren börtön, Szibéria, kényszermunka, esetleg halál. Hisz a forradalmár ifjúsággal egy egész hadsereg állt szemben: rendőrök, kémek, besúgók, ázsánprovokátorok és hasonlók.

Kropotkin, az egyik forradalmárról, Stepniák-ról meséli a következő jellemző esetet:

„Úton voltam egy barátommal, mikor egy paraszt utóíért bennünket, a szánkóján. Azonnal munkához láttam, kifejtettem

neki, hogy nem kell adót fizetnie, hogy a hivatalnokok kifosztják a népet és megpróbáltam, hogy bibliai mondásokkal győzzem meg a nyílt lázadás szükségességéről. A paraszt megkorbácsolta a lovát, de mi sebesen követtük. Meggyorsította a lovát, de mi utána szaladtunk, mialatt én egyre adókról és lázadásról beszéltem. Végre is vágatásra kényszerítette a lovát, de nem sokat ért vele, szuszul táplált törpe paraszt ló volt és így egy darabig még győztük az utána futást és abba nem hagytuk a propagandát, míg bírtuk lélegzettel.”

Akkor bizony kezdetben hiába futottak a nép után. A százas elnyomatást nem lehetett máról-holnapra kiegyenlíteni. A nép csak jóval később, mikor a talaj kissé már megpuhult, az 1905-ös forradalom után kezd halálos elnyomatásából ébredezni. A mag, melyet az ifjú forradalmárok olyan nagy buzgalommal és szorgalommal vetettek el a nép között, csak később kelt ki és érett meg a forradalom talaja számára. Egy orosz forradalmár asszony mondta, hogy két generációnak kell tönkremennie, amíg teljesíteni tudja ezt a nagy munkát.

Oroszországban 1871-től 1882-ig az orosz és lengyel forradalmárok elleni porok száma 101; a vádlottak száma 949; ebben az időközben végrehajtottak 31 halálos ítéletet; kényszermunkára ítélték: 209 személyt; száműztek összesen: 95; fegyházra és börtönre ítélték: 229, egyéb büntetést kaptak: 75; felmentettek: 215. Az adatokat Thun Alfonz: „A nihilisták” című könyvéből (Budapest, 1884) merítettem.

Ezeket az ítéleteket törvényszékek hozták. A valóságban azonban számos vádlottat súlyosabban büntettek, mint amennyire a rendes törvényszéki ítélet szólt és pedig közigazgatási úton. Sokakat, akiket már szabadlábra helyeztek, a rendőrség ismét elfogta és vagy rendőri felügyelet alá helyezte, vagy ismét börtönbe, vagy száműzetésbe küldötte. Ez a fenti kimutatás csak azokat szerepelteti, akik a törvényszékek előtt állottak. A közigazgatási úton megbüntettek száma valószínűleg sohasem fog nyilvánosságra kerülni.

A cenzúra történeti fejlődésének rövid vázлата után a XIX. századig – szigorú határvonalat betartani nem lehetett, itt-ott belementünk a XIX. századba is, bár ennek anyaga már egy másik kötet tartalma lett volna – bátran ki lehet jelteni, hogy a nagy korszakalkotó gondolatokat az egész történelem folyamán majdnem mindig üldözték. Ha magát az eszmét, a gondolatot nem is sikerült mindig csirájában elfojtani, továbbterjesztése mindenesetre akadályokba ütközött, leggyakrabban késleltette annak jótékony társadalmi hatását. Amint láttuk, olyan írók szenvedtek börtönt, száműzetést és egyéb büntetést, olyan kiváló lángelmék életét oltották ki, akik ma már az irodalom, a filozófia halhatatlanjai között foglalnak helyet, de az uralkodó osztály, az állam az akkori időkben veszélyesnek tartotta tanaikat – „kevés bölcseséggel kormányozzák a világot”.

Jellemző minden zsarnoki rendszerre, hogy ellensége az irodalom és a nagy tömegek felvilágosításának, a tömegoktatás terjedésének, megveti a népet és járomba akarja fogni. Mindezek a jellemző vonások még Richelieu politikai végrendeletében is világosan bennfoglaltatnak.

Így ír Richelieu többek között: „Minden politikus egyetért abban, hogyha a népek túlságos jólétben volnának, lehetetlen volna őket kötelességeik körére szorítani... Az ész nem engedi, hogy minden teher alól kivegyük, mert ez esetben megszabadulván függő állapotuk jegyétől, helyzetük emlékeit is elvesztenék, és ha az adótól mentek volnának, azt hinnék, hogy engedelmességre sincsenek kötelezve. Öszvérekhez lehet őket hasonlítani, melyek hozzá lévén szokva a teherhez, jobban romlanak a pihenés, mint a munka által.” Richelieu elismeri, hogy a tudomány az államnak elengedhetetlen kelléke, de azt tartja, hogy nem célszerű azokat különbség nélkül mindenkivel megismertetni. Ha a tudományok mindenki részére hozzáférhetőek lennének, elszaporodnának a képtelre hajló emberek, ez oknál fogva azt gondolja, hogy: „a jól

rendezett államban több iparos ember legyen, mint olyanok, kik a szabad művészetek mesterei és a tudományokra tanítanak”.

Azon korszakokban, melyekben a haladó gondolat közlése majdnem lehetetlenné vált, az irodalmi élet teljes hanyatlásnak indult, a becsületes, jobbjézésű emberek hallgatni kényszerültek, vagy lealjasodtak. A szellemi terror az erkölcsökre is kihat. A gondolat, ha szabad, természetes fejlődését megakadályozzák, gátak közé szorítják, bármily más módon is, de kiutat keres és talál is magának, így támadnak a torzszülöttek, a szellemi szörnyetegek, melyek a legkülönbözőbb módon jelentkezhetnek. Spiritualisztikus, misztikus és hasonló irányzatok, melyek korlátozás nélkül láthatnak napvilágot. Soha sincs jobb termő talaja a tévhitekre felépített teóriáknak, mint ép az abszolutisztikus korszakok idején. Ahogy az újkor elején Newton, Galilei, Bruno tanait – minthogy azok alapjában cáfolták meg a mózesi teremtés történetén alapuló egyházat – üldözőbe is vették, ahogy napjainkban tüzzel-vassal, a rendelkezésre álló összes eszközökkel tiporták le a fasiszta és félfasiszta államokban a dialektikusán gondolkodó társadalmi tanokat, mert világosan rámutattak a kapitalista gazdálkodás teljes csődjére és az elkövetkezendő katasztrófákra. Ugyanezen időkben viszont gombamódra szaporodhattak a kuruzslók művei. Szegényes és gonosz agyvelők csodadoktorként a legkülönbözőbb áfiumokkal árasztották el a világot. Amikor tilos volt komoly társadalmi munkáknak még olvasása és terjesztése is, társadalmi ponyvák fertőzték meg a jobb sorsra érdemes koponyákat.

„A modern világ azt hitte, hogy mentes a misztikus erők befolyásától. Pedig az emberiség sohasem volt nagyobb szolgájuk. Ezek az erők borították lángba Európát.” (Le Bon)

De ez már a következő munka anyaga lesz, a XIX. és XX. század cenzúrájának, gondolatelnyomásnak, reakciójának, gondolatpusztításának története.

TARTALOM:

<i>Bevezetés</i>	5
<i>I. Rész</i>	9
1. <i>Sokrates méregpoharától az inkvizícióig</i>	11
2. <i>Az újkori cenzúra</i>	39
<i>II. Rész</i>	33
1. <i>Vallásüldözés és cenzúra Magyarországon az újkorban</i>	35
2. <i>A magyar felvilágosodás kezdete</i>	43
3. <i>II. Józsefsajtórendelete</i>	44
4. <i>A hanyatlás korszaka</i>	61
5. <i>A cenzúra uralma</i>	67
<i>III. Rész</i>	77
1. <i>Anglia</i>	79
2. <i>Franciaország</i>	81
3. <i>Németország</i>	97
4. <i>Oroszország</i>	105